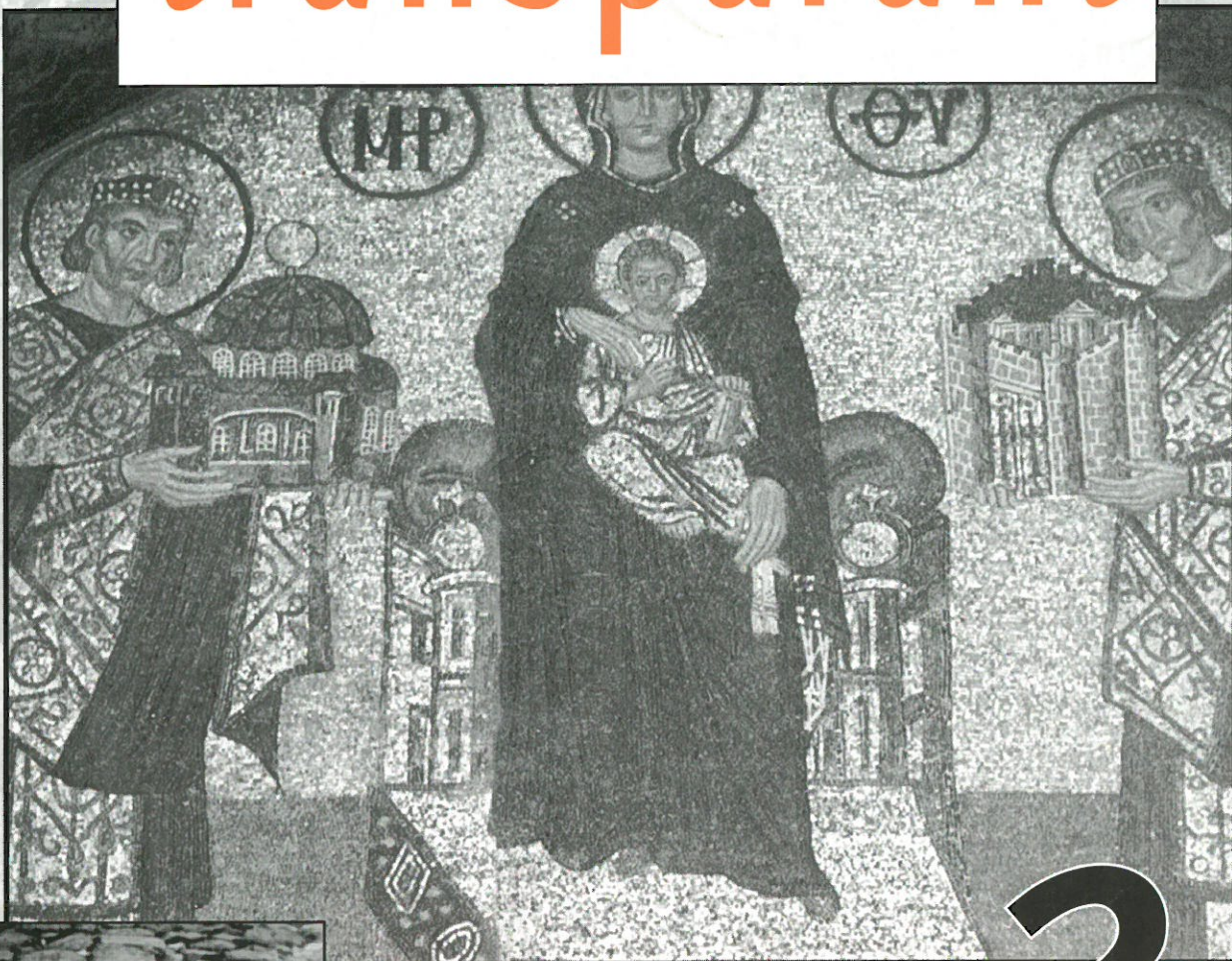

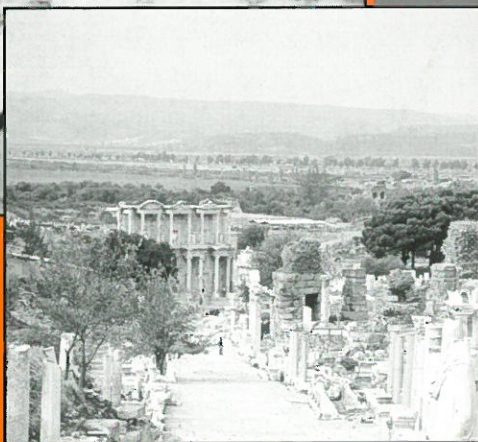
transparant

jaargang 15 - april 2004 - nr:

2

Oude Geschiedenis

tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

Transparant is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt viermaal per jaar.

Redactieadres

Drs. A.A. van der Schans, Cortenhoeve 20, 2411 KM Bodegraven, (0172) 61 73 37
tvanderschans@bodegraven.nl

Redactieleden

Drs. A.A. van der Schans (hoofdredacteur)
Mw. drs. B.A. Jansen-de Graaf
Mw. drs. W.J. Nap
Dr. D.M.L. Onnekink
Drs. A. van Renssen (eindredacteur)
Mw. dr. M. van Selm

issn 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur

Prof.dr. G. Harinck (voorzitter)
Dhr. G. Hennink (penningmeester)
Drs. P. Verhoeve
Drs. E. van Vlastuin MA (ledenwerving en pr)

Contactpersoon onderwijscommissie

Drs. C.D. van den Heuvel, Aletta Jacobslaan 18, 3903 WB Veenendaal

Comite van aanbeveling

Prof.dr. A.Th. van Deursen
Dr. W.J. op 't Hof
Prof.dr. A. de Reuver
Prof.dr. G.J. Schutte
Prof.dr. W. van 't Spijker
Drs. N.C. van Velzen
Dr. J.R. Wolfie

Erelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

Samuel Gerssenlaan 50, 3861 HG Nijkerk
Cironummer 2664113 t.n.v. Penningmeester VCH, Nijkerk

Abonnementen

Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AH ZOETERMEER;
telefoon 079 - 3 628 628.

Een abonnement kan op ieder gewenst moment ingaan. Een abonnee is automatisch lid van de VCH, tenzij hij of zij schriftelijk aangeeft dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kan worden aangevraagd bij de administratie van Boekencentrum Uitgevers en kost € 27,50 per jaar (2004); studenten sturen een kopie van hun studentenkaart en betalen dan € 13,75 (2004). De uitgever stuurt u een acceptgiro waarmee u uw abonnementsgeld kunt voldoen.

Een los nummer kost € 7,00, inclusief verzendkosten. Opzegging schriftelijk en uiterlijk op 1 december voorafgaand aan het abonnementsjaar.

Bladmanager: Robert Pors

Basislayout: Jet Frenken

Layout: Marcel François / Theo Wanders

Avertenties

Media-adviesbureau Van der Molen, Hoendiep 211, 9745 ED Groningen;
telefoon: 050-5530728, fax 050-5565992.

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Artikelen en interviews

- 4 **De constantinische era als spiegel historicael. Een klein essay**
door Ewald Mackay
- 7 **Ooggetuigen en dienaars van het woord. Het bijbelboek Handelingen der Apostelen als historische bron**
door John van Eck
- 11 **Cyrillus van Jeruzalem: 'city promotion' door een bisschop**
door Jan Willem Drijvers
- 15 **Een verdeelde kerk: donatisten en katholieken in Romeins Afrika**
door Sander Evers

Redactioneel

Dit nummer van *Transparant* staat helemaal in het teken van de Klassieke Oudheid. Ewald Mackay opent met een klein essay over geschiedwetenschap als spiegelzaal. Hij laat zien dat historici bij geschiedschrijving niet alleen het licht van de bronnen weerspiegelen, maar dat ook hun eigen perspectief in het kiezen en interpreteren van de feiten gespiegeld wordt. Volgens hem is de beoordeling van de bekering van Constantijn de Grote en van zijn betekenis voor de geschiedenis van de kerk een goed voorbeeld van deze notie. In de wegging daarvan onthult zich een tijdgeest, een spiegel; ook in de studies die pretenderen om direct de werkelijkheid te beschrijven. In het artikel over het bijbelboek Handelingen als historische bron gaat het ook over dit punt. John van Eck gaat daar onder meer in op de vraag hoe Lucas zichzelf zag als historicus. Aan het begin van zijn evangelie geeft Lucas rekenschap van zijn werkwijze en geeft aan dat hij, naar de maatstaven van die tijd, door zorgvuldig onder-

Rubrieken

- 21 **Drieduizend zielen? Over de groei van het vroege christendom**
door Paul Maier

- 26 **'See you later, Gladiator'**
Interview met prof. dr. Fik Meijer, hoogleraar Oude Geschiedenis aan de UvA
door Herman Veenhof

Discussie

- 30 **De huisgemeente Gods**
door Marten van Willigen

- 32 **Onderwijswerkgroep**
- 34 **Favorieten**
- 35 **Vitrine**
- 36 **Recensies**

Illustratieverantwoording omslag:

Grote foto: Mozaïek in de Hagia Sophia. Twee christelijke keizers bieden offerandes aan Maria en Christus aan: Justinianus links presenteert de Kerk, Constantijn biedt de stad Constantinopel aan
Middelste foto: Het oude plaveisel van de Via Appia
Onderste foto: Efeze

zoek zoveel mogelijk recht wil doen aan de feiten, gezien het mogelijke wantrouwen van Theofilus omdat het hier prediking betrof.

In het artikel van Paul Maier wordt ingegaan op een specifiek onderwerp uit datzelfde bijbelboek Handelingen, namelijk de groei van het vroege christendom. Met behulp van bijbelse en buitenbijbelse bronnen wil hij aantonen dat het getal van drieduizend bekeerden op de eerste Pinksterdag niet zo onmogelijk is als vandaag door de meeste historici wel wordt aangenomen.

Jan Willem Drijvers schrijft zijn artikel over Cyrillus, die in de vierde eeuw na Christus bisschop van Jeruzalem was. Deze Cyrillus had als doel van Jeruzalem, een onbeduidende provinciestad aan het begin van de vierde eeuw, een belangrijke christelijke stad te maken. Hij maakte daarbij handig gebruik van Jeruzalems heilige plaatsen, de tastbare representaties van het bijbelse verleden, en vooral van het symbool van het kruis. Mogelijk heeft hij de legende van de Kruisvinding door Helena, de moeder van Constantijn, in het leven geroepen om mee dat doel te bereiken.

Met het artikel van Sander Evers over katholieken en donatisten verplaatsen we ons naar Romeins Afrika. Aan het begin van de vierde eeuw ontstond daar onenigheid, die leidde tot een scheuring in de Afrikaanse kerk en het ontstaan van de beweging van het donatisme. Dit was een beweging van christenen die van mening waren dat anderen veel te snel en te gemakkelijk zich hadden geschikt naar en neergelegd bij de christenvervolgingen. Evers gaat daarbij vooral in op de vraag of het donatisme een overwegend sociale beweging was of vooral een religieus karakter had. Uit het interview met Fik Mijer wordt duidelijk dat er voor deze hoogleraar Oude Geschiedenis aan de UvA geen tegenstelling hoeft te bestaan tussen populair en wetenschappelijk, 'zolang je de essentie van je vak maar niet aantast'. Ook is hij verbaasd dat er vanuit christelijke kring vrijwel geen reactie is gekomen op zijn boek Paulus' zeereis naar Rome, waarin hij stelt dat er zeevaarttechnisch gezien van het verhaal in Handelingen weinig klopt. De meeste vaste onderdelen van dit nummer geven verder invulling aan het onderwerp.

De constantinische era

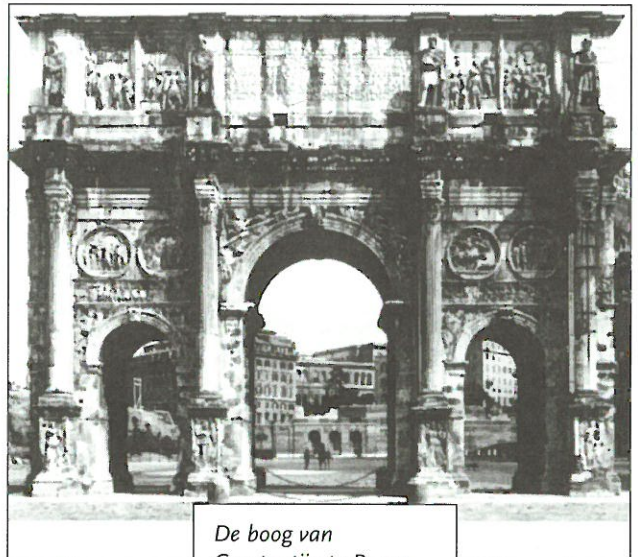
Een klein essay

Nog levendig herinner ik mij de beelden van de presentatie van het Srebrenica-rapport door NIOD-historicus Blom. Het ganse kritische journaal was aanwezig. Ook van kabinet en parlement mag je enig kritisch bewustzijn verwachten. Maar tot mijn verbazing is er - voor zover ik weet - niemand die een fundamentele vraag aan dat rapport heeft gesteld. Alle gestelde vragen gingen over 'de feiten' en hun mogelijke politieke implicaties. De algemeen aanvaarde gedachte bij dit hele onderzoek was en is dat een commissie de feiten op tafel legt en dat het vervolgens aan de politiek is om dit rapport te wegen en er conclusies aan te verbinden. Stilzwijgend verondersteld is dat de commissieleden - in dit geval dus historici - over een objectief perspectief beschikken. Dit nu lijkt mij een contradictio in adjecto te zijn.

- door Ewald Mackay -

Een dubbele spiegel

Zeker van historici zelf mag je verwachten dat zij ontdekkingen die binnen hun eigen vakgeschiedenis gedaan zijn, verwerken in hun eigen geschiedschrijving. Wanneer je dat niet doet, werp je de geschiedschrijving mijns inziens terug tot de tijd vóór de naar mijn overtuiging zeer fundamentele ontdekking van de notie van het historisch besef. Historisch besef is de notie dat de historicus zelf drijft op de stroom van de tijd die hem constitueert maar die tevens zijn object van onderzoek is. De historicus is een wandelaar die de wind in zijn rug en wat zij meevoert, onderzoekt. Hier onthult zich de dubbele relativiteit van de geschiedwetenschap: object en subject bewegen beiden in hetzelfde continuüm. Geschiedwetenschap is in dit licht een reeks spiegels die het licht opvangen uit de spiegels van het verleden: de bronnen. Aldus is de spiegel historicael niet alleen spiegel van het verleden maar ook van het heden: gespiegelde spiegeling. Geschiedschrijving is ten diepste ook de 'zielenspiegel' van de historicus zelf. Dit bewustzijn is in de Nederlandse politiek, en ook bij vele historici vrees ik, nog niet erg doorgedrongen. Overigens ook niet bij de andere wetenschappen. Terwijl het volgens mij

De boog van
Constantijn te Rome

van alle wetenschappen geldt dat zij in deze zin spiegels zijn. Wetenschap ligt in dit opzicht heel dicht bij politiek. Het gaat bij beide om interpretatie van de werkelijkheid vanuit een uiteindelijk normatief kader. Is er dan geen waarheid? Zij is er wel en ons streven moet zijn om haar te vinden, maar uiteindelijk geldt hier dat wij slechts ten dele kennen. Ik zie dat ook niet als iets negatiefs: het is juist een fascinerend schepingsgegeven zelf dat elke epoeche en elke mens zijn eigen weg tot kennis gaat. Dat geldt ook voor de (geschied)wetenschap zelf.

Hier ligt mijns inziens juist de grandeur van de geschiedschrijving. We mogen een perspectief hebben, mits wij dit ons maar terdege bewust zijn en het ook benoemen. Als we het ons niet bewust zijn of het ontkennen, ontbreekt ons de kritische distantie en kan wetenschap platte ideologie worden. Als we het wel weten, kan de wetenschap juist schitteren als een spiegel met de 'zeventig facetten van de waarheid'. Dit is zelf weer gevaarlijk als het uitmondt in de ideologie van het relativisme. Maar ik pretendeer dat het dat bij mij niet doet: in God is de waarheid objectief en gedragen, maar ik ken haar ten dele. Ik kan simpelweg - óók kennismatig - niet als God zijn.

Ik geloof dat deze werkelijkheid zo subtiel en boeiend is geschapen dat het verleden en het voortgliddende heden per definitie bewegende spiegels zijn. Dat maakt de werkelijkheid eindeloos spannend. En de wetenschap is deel van die werkelijkheid: zij is interpretatie vanuit de eigen levenservaring. Het is daarom dat Ranke zei dat de historicus oud moet worden. Geschiedenis is voor mij ten diepste gnosis. 'In het beeld is het licht verborgen' (Evangelie naar Thomas).

als spiegel historiael

Dit wil helemaal niet zeggen dat alles dan maar kan binnen de historische interpretatie. Er is wel degelijk een verschil tussen geschiedschrijving en fictie, ook al zitten sommige romans – neem sommige boeken van Hella S. Haasse bijvoorbeeld – dicht tegen geschiedschrijving aan.

Ik denk dat er in heel ons historische kennen een soort glijdende schaal van 'laag interpretatief' naar 'hoog interpretatief' gehalte is te onderscheiden. Bij dingen die wij de status van 'feit' toekennen – zoals een boom – is grotere zekerheid dan bij bijvoorbeeld de interpretatie van de oorzaken van WO I. Er tussenin ligt bijvoorbeeld de bepaling van de feitelijkheid van historische personen en gebeurtenissen. Niemand zal twifelen aan het 'feit' dat de persoon Napoleon heeft bestaan. Maar dat Jezus Christus heeft bestaan of dat de 'gebeurtenis' van de Uittocht werkelijk heeft plaatsgevonden is wel degelijk betwijfeld geworden. Formeel gezien is aldus ook het toekennen van de status van 'feit' of 'gebeurtenis' aan de werkelijkheid een interpretatie. Uit een immense chaos kiezen we min of meer zelfstandige delen. Een persoon is dan weer 'harder' dan een 'gebeuren': wat is nog wel en wat niet deel van een gebeuren als een ongeluk of – nog veel complexer – een oorlog of een crisis.

Eigenlijk is elk gebeuren of elk deel van de werkelijkheid dat wij interpreteren een weefsel van hardere en zachtere kernen: er lopen personen rond, er vinden gebeurtenissen plaats, er zijn visies, intenties, verborgen gedachten, subtiele causaliteiten. Er zijn ooggetuigenverslagen die een eigen wer-

---

Er zijn nog altijd mensen die pretenderen dat je echt kunt beschrijven hoe het geweest is

---

king hebben. Er is heel veel dat niet meer zichtbaar is maar verdween in het zwarte gat van het verleden, hoewel het toch kan doorwerken. Er is uiteindelijk de historicus die met zijn spiegel de spiegelbeelden vangt. Dat is het kwetsbare maar verrukkelijke spel van de historicus.

Heel wezenlijk voor de historicus die in de joods-christelijke traditie staat, is dat deze notie van de dubbele spiegel ook hem de ruimte biedt om zijn religieus verschiet in de spiegellijst een erkende plaats te geven. Dat mag volgens mij zonder meer. En het maakt geschiedschrijving ook boeiend: het gaat ergens over.

Spiegelzaal van Constantijn

De problematiek van de Constantinische era is mijns inziens een heel goed voorbeeld van de geschetste notie van de 'dubbele spiegel'. Kort gezegd is deze problematiek van de con-

stantinische era: hoe interpreteert de historicus de bekering van Constantijn de Grote en het ontstaan van een christelijk Romeins Rijk? De centrale vraag is: welke beoordeling of weging van de bekering van Constantijn de Grote en van het begin van het christendom als staatsgodsdienst maakt de historicus impliciet of expliciet wanneer hij deze persoon en periode interpreteert?

Er zijn nog altijd mensen die pretenderen dat dit niet relevant is en dat je echt kunt beschrijven hoe het geweest is. Dit lijkt mij een volslagen naïef standpunt te zijn. Bij elke historicus die erover schrijft of schreef, kun je het perspectief met enige moeite wel benoemen. Zelfs op handboekniveau is dit aanwijsbaar. Het begint op het elementaire vlak al bij de taxatie van de droom van Constantijn: is dit een 'feit'? Zelfs wanneer je alleen maar 'feiten' noemt, dan selecteer je feiten, benadruk je feiten, laat je dingen weg, en aldus onthul je ook een – objectivistisch – perspectief: geschiedenis mag geen betekenis hebben behalve de feiten zelf. Ofwel de betekenisgeving is voor anderen – politici bijvoorbeeld – of in het geval van Constantijn: gelovigen. Ik denk dat deze boedelscheiding zelf ook een naïef soort scheidingsdenken is: zij onthult een tijdgeest, een spiegel en het ontkennen ervan is, volgens mij, naïef. In de descriptie van de historicus die met Constantijn bezig is, onthult zich zijn eigen oordeel en aldus zijn spiegelbeeld – dit geldt voor Lane Fox, Heering, Aalders en de VCH-discussie rond Ouweneel en vele anderen evenzeer.

Terzijde verwijs ik naar een soortgelijke problematiek. De historicus Ronald van Kesteren onderzoekt de interpretatie-geschiedenis van Karel de Grote. De titel van zijn artikel is veelzeggend: 'Karel de Grote. De vele gedaanten van een heerser'.¹ Op overtuigende wijze laat hij zien hoe elke tijd zichzelf weerspiegelt in het Karelbeeld dat de historici uit die tijden schiepen. Ook hier geldt dat niet alles dan maar gezegd kan worden. Ik ben natuurlijk vrij om te zeggen dat Constantijn in 1600 is geboren, maar er zijn altijd historici die mij dan voor gek verklaren.

Maar als het om de weging van Constantijn gaat en vooral van de vraag wat de betekenis van zijn bekering is geweest voor de geschiedenis van de kerk – een zegen, een vloek? – is er wel degelijk een zekere interpretatieve ruimte. Dan mag er ook gespiegeld worden.

Hierin mag je je laten leiden door een droomwens dat het 'net even anders was gegaan' in de geschiedenis. Als je maar kritisch met die droomwens omgaat, leert haar tegenfeitelijke gestalte je vaak juist veel over datgene wat wel feitelijk is geschied. Neem bijvoorbeeld de droom van Heering dat de kerk een gestalte van onderop zou zijn gebleven. Hoe zou

Piero della Francesca,
De slag bij Pons Milvius

Europa er hebben uitgezien zonder pons Milvus? Of met een Constantijn die het klooster was ingegaan? Zou het christendom dan een soort Ouweneliaanse oerzuiverheid bewaard hebben of is dat een illusie?

Als je die ruimte voor tegenfeitelijke verbeelding ontkent, dan is het risico groot dat je de open aard van de feiten zelf weer niet ziet omdat je ze als zelfevident beschouwt.

Een overtuigde objectivist kan blijven volhouden dat wat ik zeg onzin is. Ik zie echter geen historische studie – ook niet de studie die zich aandient als louter feitelijk – waarin ik de dubbele spiegel niet kan aanwijzen. Studies die de pretentie hebben om niet vanuit een spiegelbeeld maar direct de werkelijkheid te beschrijven projecteren maar al te vaak niet alleen hun eigen tijdsstempel maar helaas vaak ook – naar mijn mening – hun eigen saaiheid in het tot objectieve feiten gereduceerde verleden – vergelijk de kritiek van de mediëvist en feitenjager Oppenheimer op de verbeeldende historicus van de tijdsoverstijgende sensatie Huizinga: wie leest Oppenheimer nu nog? En ik wil ook nog wel stellen dat juist vanuit een kritisch besef inzake de vreemdheid van het heden aan het verleden Huizinga's historische sensatie – dat is de 'mystieke' ontmoeting met het verleden – eerst mogelijk is. Dan ben je als tijdgebundene wellicht zoveel als mogelijk is ontstegen aan je gebondenheid in de tijd.

Aldus is er alle eeuwen sinds Constantijn een spiegelzaal van Constantijn ontstaan. Die spiegelzaal is zelf weer een bron van of uit de spiegelende tijden zelf. De spiegelbeelden kunnen met elkaar worden vergeleken, er is discussie over en weer mogelijk. Ten laatste is er altijd het verleden zelf dat de beelden weer scherp houdt. Geschiedschrijving is interpretatie met de bronnen zelf als *checks and balances* daarvan. Juist de erkenning hiervan leidt ook tot geschiedschrijving die een maatschappelijke functie kan hebben. In dit licht is Huizinga's uitspraak 'Geschiedenis is de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap van haar verleden geeft' zeer waar. Allereerst leert de geschiedenis mij hoe moeilijk het is om iets echt te weten en dat mijn weten interpretatief is. Dit moet mij bescheiden maken en zelfkritisch. Maar vervolgens, omdat dit voor iedereen geldt, mag ik ook mijn zegje doen en mag ik ook mijn eigen plaatsbepaling in de tijd bouwen. En

aldus rekenschap geven van mijn verleden en daarmee ten diepste van mijn heden. Zelfs in mijzelf voltrekt zich dan voortdurend een verschuiving van spiegels. Ik heb in *Transparant* enkele jaren geleden gepolemiseerd met Ouweneel en juist benadrukt dat Constantijn het geloof

---

Doorheen al die scherven zie ik ten dele het uiteindelijke, ongebroken en ongedifferentieerde licht Gods

---

binnen de machtsproblematiek heeft geplaatst. Momenteel sta ik eigenlijk weer negatiever tegenover dat gegeven. In dat huidige licht gaat – naar mijn mening – bijvoorbeeld W. Aalders mij in *De kerk het hart van de wereldgeschiedenis* veel te onkritisch uit van het heilshistorische gelijk van het feitelijk verloop van de geschiedenis. Ik denk dat er te veel duisternis is om dat te mogen stellen.

Mijn droom is een soort Cordoba van de vroeg kerk – gesprekken en studie over en weer tussen gnosis, jodendom, katholieken. Overigens was dat er – bijvoorbeeld in Alexandrië – ook wel. Tegelijk wil ik vol empathie blijven voor de eigenlijke mensen zelf, die in hun tijd en op hun wijze zelf weerspiegeld hebben wie ze ten diepste waren. Uiteindelijk komt dan de geschiedenis mijn eigen heden binnenwandelen. Mijn eigen spiegel komt in beeld. Ik sta vandaag in de spiegelzaal van de geschiedenis en het licht van mijn heden valt erover heen. Doorheen al die scherven zie ik ten dele het uiteindelijke, ongebroken en ongedifferentieerde licht Gods.

Personalia

Dr. E. Mackay (1964) studeerde geschiedenis in Leiden en filosofie in Nijmegen. Hij promoveerde in 1997 met het proefschrift *Geschiedenis bij de Bron*. Hij is werkzaam als docent geschiedenis aan de Hogeschool De Driestar.

Noot

- 1 Ronald van Kesteren, 'Karel de Grote. De vele gedaanten van een heerser', *Theoretische Geschiedenis* 26/2 (1999), 253-287.

Ooggetuigen en dienaars van het woord

Het bijbelboek Handelingen der Apostelen als historische bron

Hoe zag Lucas, de schrijver van het bijbelboek Handelingen der Apostelen, zichzelf als historicus? Om deze vraag te beantwoorden, lees ik zijn werk tegen de achtergrond van de antieke historiografische traditie. Zo laat zich een beeld vormen van de opvattingen die hij als geschiedschrijver huldigde en zelfs van de werkwijze die hij erop nahield.¹

- door John van Eck -

Over de schrijver, Lucas volgens de oudkerkelijke overlevering, is, buiten wat we uit zijn evangelie en het boek Handelingen kunnen afleiden, weinig bekend. Als hij inderdaad dezelfde is als de arts Lucas die Paulus in zijn brief aan de Kolossenzen (4:14) noemt, kan men hem tot de 'geletterden' rekenen. Zijn geschriften, in het bijzonder het boek Handelingen, laten zien dat hij thuis was in de Griekse, misschien ook de Latijnse literaire traditie, dat hij de kneepjes van de retorica beheerste, en dat hij zijn werk als serieuze geschiedschrijving gelezen wilde zien. Van de schrijvers die aan het Nieuwe Testament bijgedragen hebben, is Lucas de meest 'heidense'. Uit de eerste hoofdstukken van Handelingen blijkt dat hij ook in de joods-hellenistische traditie thuis is. Misschien is hij afkomstig uit de kring van de 'godvrezenden', sympathisanten van het jodendom die zich evenwel niet lieten besnijden. Veel van de eerste niet-joodse christenen waren uit deze kring afkomstig.

Antieke geschiedschrijving

Als een modern historicus werk van geschiedschrijvers als Herodotus en Thucydides ter hand neemt, zal hij proberen om zich een beeld van de werkwijze van die auteurs te vormen. Hij vraagt zich af welke bronnen zij gebruikten. Hebben zij geïnterviewd? Hebben zij schriftelijke bronnen als brieven, dagboek aantekeningen, archiefstukken en dergelijke geraadpleegd? Hebben zij van het werk van voorgangers gebruik gemaakt? Hoe kritisch waren zij? Hebben zij de verhalen die

hun verteld werden klakkeloos geloofd of hebben zij wat hun verteld werd, geprobeerd te toetsen, bijvoorbeeld door vergelijking met andere bronnen? Wat hebben de auteurs zelf over hun manier van werken gezegd? Wat laat zich daarover tussen de regels door uit hun werk aflezen?

Met betrekking tot bovengenoemde auteurs heeft het nadenken over deze vragen geleid tot de *communis opinio* dat Herodotus zijn bronnen minder kritisch benaderde dan Thucydides. Bij de betrouwbaarheid van Herodotus' werk werden in de Oudheid zelf al vraagtekens geplaatst.³ De gangbare opvatting onder moderne historici wordt kernachtig door M.A. Schwartz geformuleerd: 'Herodotus [...] moge met enig recht de vader der historie worden genoemd, van de kritische wetenschappelijke, moderne geschiedschrijving is Thucydides de grote en onbetwistbare pionier.'⁴

Genre

Pervo⁵ is goeddeels alleen blijven staan met zijn poging om Handelingen als een roman met stichtelijke strekking te lezen. Hoewel Lucas een enkele keer een romanachtige verteltechniek hanteert – zo in 8:26 e.v., het verhaal van Filippus en de kamerling, waar hij met enkele woorden het landschap oproept waarin de beschreven gebeurtenissen zich afspelen en de lezer deze als onzichtbare toeschouwer van nabij laat meebeleven⁶ –, zal de antieke lezer Handelingen onmiddellijk als *geschiedschrijving* herkend hebben. Niet alleen profileert Lucas zich in de inleidende verzen van zijn evangelie – dat samen met Handelingen als een tweedelig werk gelezen wil worden – als geschiedschrijver, ook wat de vorm betreft, laat het boek zich gemakkelijk in de traditie van de antieke historiografie plaatsen. Als men het naast geschriften als *De samenzwering van Catilina* en *De oorlog tegen Jugurtha* van de Sallustius (eerste eeuw voor Christus) legt, herkent men het als behorend tot het genre van de historische monografie, een werk van beperkte omvang, niet groter dan één boek, dat een betekenisvolle episode uit de wereldgeschiedenis (bij Sallustius de Romeise geschiedenis) behandelt. Zo geeft Lucas in zijn boek het relaas van de verspreiding van het evangelie na Jezus' hemelvaart en de vorming van de eerste christelijke gemeenten. Deze gebeurtenissen beschouwt hij, samen met het optreden van Jezus dat hij in zijn evangelie beschrijft, als beslissend voor de gang van de wereldgeschiedenis.

Onderzoek

Aan het begin van zijn evangelie doet Lucas enige uitspraken over zijn werkwijze als historicus:

Nadat er velen zijn geweest, die geprobeerd hebben een relaas op te stellen van de zaken die onder ons hun beslag hebben gekregen, zoals ons diegenen overgeleverd hebben die van het begin af ooggetuigen en dienaars van het woord zijn geweest, leek het mij goed alles nog eens vanaf het eerste begin nauwkeurig na te gaan en voor u, waarde Theofilus, op te schrijven, opdat u zich van de betrouwbaarheid van de zaken waarin men u onderwezen heeft, kunt overtuigen (Luc. 1:1-4).

Hiermee geeft hij te kennen dat hij bij de serieuze geschiedschrijvers in de lijn van Thucydides gerekend wil worden. Thucydides, die eind vijfde eeuw voor Christus zijn grote geschiedwerk over de Peloponnesische oorlog schreef, is de eerste geschiedschrijver die zich in zijn werk ook over zijn methode van onderzoek heeft uitgelaten. Hij vertelt niet zomaar alles wat hij hoort verder – hoort men hier impliciete kritiek op Thucydides' grote voorganger Herodotus? –, maar onderwerpt de verhalen die men vertelt aan een kritisch onderzoek. Wat hij daarover zegt, geef ik weer in de vertaling van M.A. Schwartz:

De feitelijke gebeurtenissen van de oorlog heb ik mij tot taak gesteld op te schrijven, niet volgens de inlichtingen van de eerste de beste en ook niet zoals ze mij voorkwamen, maar slechts dat, waarbij ik zelf tegenwoordig was of wat ik van anderen na zo zorgvuldig mogelijk onderzoek over ieder geval ben te weten gekomen. Het was moeilijk de waarheid te vinden omdat ooggetuigen niet hetzelfde over hetzelfde zeiden, maar naarmate zij sympathie voor een van de beide partijen of geheugen hadden (I 22).

Aangezien de gebeurtenissen die Thucydides wil beschrijven tot het verleden behoren en onherhaalbaar zijn, moet hij het doen met wat men zich van deze gebeurtenissen herinnert, en wat men erover vertelt. Maar daar liggen meteen ook de problemen. Het geheugen van mensen is niet steeds betrouwbaar. Bovendien is het verhaal dat iemand vertelt, vaak gekleurd door de sympathieën of antipathieën. Het liefst ondervraagt Thucydides ooggetuigen, maar hij vergelijkt hun verhalen kritisch om op die manier zo dicht mogelijk bij de gebeurtenissen zelf te komen. Zelfs de zaken waarvan hij zelf getuige was, onderzoekt hij, omdat hij weet hoe onbetrouwbaar het geheugen is.

Thucydides stelt hier de standaard voor alle (serieuze) geschiedschrijving na hem. In de openingszin van zijn evangelie laat Lucas de lezer weten dat hij aan deze standaard wil voldoen. Lucas ziet zich geconfronteerd met dezelfde moeilijkheid, namelijk dat hij moet werken met de verhalen die men hem vertelt. Dat geldt in ieder geval voor de gebeurtenissen die hij in het evangelie beschrijft en voor het grootste deel van Handelingen. Enkele delen van Handelingen zijn in de wijvorm gesteld (te beginnen bij 16:10). 'Wij' kan hier alleen betekenen 'ik en de andere leden van het gezelschap dat met Paulus mee-

reisde', waarmee Lucas aangeeft dat hij van de gebeurtenissen die in deze passages beschreven worden, zelf ooggetuige is geweest⁹. Verder moet hij het doen met de overleveringen van hen 'die van het begin af ooggetuigen en dienaars van het woord zijn geweest'. 'Van het begin af' wil hier zeggen, vanaf het optreden van Johannes de Doper (Hand. 1:21, 22)⁹.

De overlevering waarmee Lucas te maken heeft, is van een bijzonder karakter. De ooggetuigen van Jezus' leven vertellen wat zij gezien en gehoord hebben, maar zij doen dat in de vorm van prediking. Het gaat hun als 'dienaars van het woord' allereerst om de boodschap die zij brengen. Het feit dat zij ooggetuigen zijn van wat zij vertellen, staat geheel in dienst van hun prediking. Dat moet een ontwikkelde heiden als Theofilus, voor wie Lucas in eerste instantie schrijft, wantrouwig gemaakt hebben. Zijn deze verhalen niet bijgekleurd door sympathie voor de zaak? Zijn de getuigenissen wel met elkaar vergeleken en kritisch onderzocht? Het lijkt erop dat Theofilus christelijk onderricht genoten had, maar op het punt van de betrouwbaarheid van wat hem geleerd was nog over de streep getrokken moest worden. Lucas wil met zijn evangelie en met Handelingen aan de vraag van Theofilus, en daarmee aan die van iedere ontwikkelde heiden, voldoen. Hij gaat de overlevering, waartoe ook een schriftelijke bron als het evangelie van Marcus gehoord zal hebben, nog eens grondig na. Men mag aannemen dat hij dat, net als Thucydides, deed door ooggetuigen te interviewen.

In het geval van Thucydides moet men, bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal, maar aannemen dat hij zich gehouden heeft aan de standaard die hij zelf gesteld heeft. Bij Lucas kan men misschien een stapje verder gaan. C.J. Hemer¹⁰ merkt bij Lucas' beschrijving van de verheerlijking van Jezus op de berg (Luc. 9:28-36) op dat de meeste details die Lucas in deze geschiedenis toevoegt zeer natuurlijk zijn, als men ze ziet als uitgelokt door een ondervrager die een traditie zoals die van Marcus nog eens met de betrokken ooggetuige doorneemt om bepaalde punten in zijn getuigenis te verhelderen. 'Elk punt zou, als een soort vormkritische oefening, omgezet kunnen worden in een antwoord op een kritisch vraag van de interviewer: Hoe lang daarna? Wat was het eerste wat u zag? Er vond een feitelijk gesprek plaats – hoorde u wat zij zeiden?'

De rede van Stefanus met zijn vele bijbelcitaten heeft de vorm van een midrasj en plaatst de lezer in de sfeer van de synagoge

---

Hoe voelde u zich?' Enzovoort. Mij overtuigt de experimentele gedachtegang van Hemer. Als Lucas gedaan heeft wat hij in zijn inleiding op het evangelie zegt, dan moet men zich daar toch iets dergelijks bij voorstellen.

Jammer genoeg moet men het bij Handelingen, anders dan bij het evangelie, zonder vergelijkingsmateriaal stellen. Maar, eenmaal door Hemer op het spoor gezet, ziet men ook in Handelingen Lucas als interviewer bezig. De hoofdstukken 10 en 12 beschrijven gebeurtenissen die Petrus (ook bij de verheerlijking aanwezig!) zonder andere getuigen meemaakte.

Juist die passages bevatten details die alleen op een rechtstreeks verslag van de betrokkene kunnen teruggaan¹¹. Zo de mededeling dat Petrus het visioen van het laken met dieren dat uit de hemel neergelaten wordt, krijgt als hij honger heeft en wat wil eten (10:10), de roes waarin hij zijn bevrijding uit de gevangenis beleeft en hoe hij zich pas achteraf realiseert dat hij werkelijk vrij is, de mededeling dat de engel die hem bevrijd had nog één straat met hem is opgelopen (12:9,10). Daar is het 'ik' van Petrus' verslag hoorbaar onder het 'hij' van Lucas' weergave. Zulke details dienen om Theofilus van de betrouwbaarheid van Lucas' verhaal te overtuigen.

Petrus is een van degenen die Lucas in de inleidende zin het zijn evangelie 'ooggetuigen en dienaars van het woord' noemt. Als Lucas Petrus werkelijk heeft kunnen ondervragen – waar ik, het bovenstaande in aanmerking genomen, van uitga –, heeft hij niet alleen de stof voor het eerste gedeelte van Handelingen uit de eerste hand aangereikt gekregen. Hij heeft misschien ook de mogelijkheid benut om verslagen van anderen met dat van Petrus te vergelijken, en ondervraging van Petrus bood hem ook de mogelijkheid om het inmiddels tot prediking geworden feitenmateriaal uit het leven van Jezus nog eens 'nauwkeurig na te gaan'. De 'wij'-gedeelten geven niet alleen aan van welke gebeurtenissen Lucas zelf ooggetuige was, ze plaatsen hem ook in de omgeving van Paulus, waarmee meteen het tweede gedeelte van Handelingen, dat Paulus als hoofdpersoon heeft, is afgedekt. Daarmee is voldaan aan de standaard die men in de oudheid aan serieuze geschiedschrijving stelde.

De redevoeringen

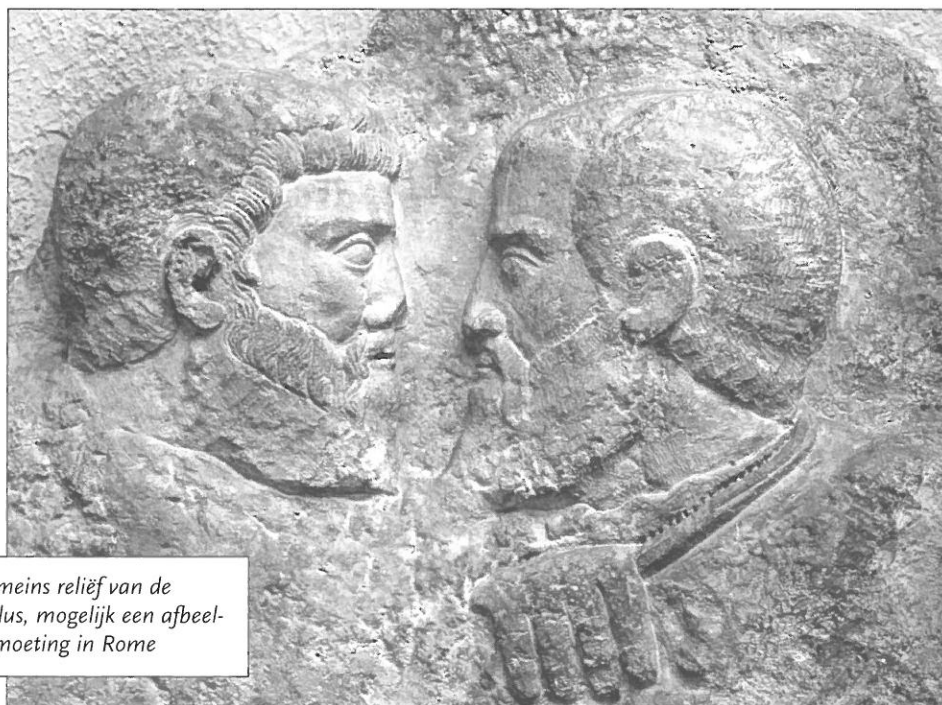
In de weergave van redevoeringen was de antieke geschiedschrijver niet zo vrij als sommige uitleggers van Handelingen wel gesuggereerd hebben.¹²

Ik laat opnieuw Thucydides (I 22) aan het woord:

Wat de redevoeringen betreft (...), het was moeilijk het gesprokene precies te onthouden, zowel voor mij wat ik zelf heb aan-gehoord als voor aindere die mij verslag uitbrachten. Wat naar mijn mening ieder in de gegeven omstandigheden ongeveer moest zeggen, dat is door mij weergegeven, terwijl ik mij zo dicht mogelijk hield aan de algemene strekking van het werkelijk gesprokene.

Thucydides heeft, ondanks de beperkingen van het menselijk geheugen, juist met betrekking tot het gesproken woord, in elk geval de *gedachtegang* van de sprekers zo nauwkeurig mogelijk willen weergeven. Voor taal en stijl was hij zelf verantwoordelijk, wat iedere lezer onmiddellijk opmerkt. Hij gebruikt in de redevoeringen dezelfde stugge stijl die zijn hele werk stempelt.

Men mag aannemen dat Lucas zich ook bij de weergave van de redevoeringen die we in Handelingen vinden, aan de hier gestelde standaard heeft gehouden. Stijl en retorische vormgeving zijn voor rekening van de auteur, de gedachtegang voor die van de sprekers. Hier bewijst zich Lucas' talent als schrijver op een bijzondere manier. Hoewel zinsbouw en woordkeus in de verschillende redevoeringen als 'Lucaans' te herkennen zijn, geeft hij elke redevoering een eigen toets. De rede van Stefanus in hoofdstuk 7 met zijn vele bijbelcitaties heeft de vorm van een midrasj (actualiserende navertelling van bijbelse stof) en plaatst de lezer in de sfeer van de synagoge. Die van Paulus in Athene (hoofdstuk 17) ademt de sfeer van een beschaafd filosofisch debat. De argumenten van de tegenstanders worden serieus genomen en gewogen, een citaat uit een Griekse dichter geeft het betoog cachet. De toespraak van Paulus in de synagoge van het Pisidische

Een vierde-eeuws onvoltooid Romeins reliëf van de apostelen Petrus (links) en Paulus, mogelijk een afbeelding van hun legendarische ontmoeting in Rome

Antiochië in hoofdstuk 13 lijkt op Petrus' toespraak in Jeruzalem in hoofdstuk 2, alleen valt bij Paulus de term 'gerechtvaardigd, vrijgesproken worden', waardoor de rede een Paulinische toets krijgt. In hoofdstuk 26, voor de bestuurlijke top van Caesarea, legt Lucas Paulus de verfijndste rede-naarstaal in de mond¹³, zodat het boek zelf een illustratie is geworden van het gegeven dat ieder het evangelie van Christus in zijn eigen taal te horen krijgt (2:8, 11). Vakmanschap is meesterschap.¹⁴

Niettemin moet men ervan uitgaan dat Lucas, in navolging van Thucydides, de gedachtegang van de sprekers wilde weergeven. Hoe men daar in de Oudheid bij te werk ging, laat zich illustreren aan de hand van een voorbeeld bij Tacitus (tweede eeuw na Christus). In *Annales* XI 21 geeft hij een redevoering van keizer Claudius weer, waarvan het origineel op twee bronzen platen in Lyon is gevonden.¹⁵

Alle gedachten uit Claudius' toespraak vindt men ergens in Tacitus' weergave terug maar in gecondenseerde vorm en in de volgorde die de schrijver voor zijn herhaal het effectiefst achtte. Claudius' 'langdradige geleerdhoenerij (...) is net voldoende gesuggereerd om de toespraak karakteristiek maken zonder vervelend te worden' (Furneaux).

Als de redevoeringen die men in Handelingen aantreft inderdaad gedachtegangen van Petrus en Paulus weergeven, heeft dit consequenties, met name voor het beeld van Paulus dat men zich vormt op grond van het hele Nieuwe Testament. De Paulus die in Handelingen wordt getekend, is 'gewoner' dan men op grond van enkel zijn brieven wel heeft willen aannemen.¹⁶ Neemt men in deze Handelingen als bron serieus, dan sloot hij zich in zijn prediking goeddeels aan bij wat gangbaar was in de eerste gemeenten. De eigen accenten die hij legde, moeten dan verklaard worden uit de positie die hij innam in de discussie die hij met joodse christenen voerde over de functie van de Mozaische wet in de christelijke gemeente. Deze eigen accenten vindt men vooral in de brieven aan de Romeinen en de Galaten. Brieven als die aan de Thessalonicenzen, waarin deze discussie niet wordt gevoerd, staan zowel qua inhoud als qua woordkeus niet ver van de Paulus die we in Handelingen 20 horen spreken. Voor men Paulus op grond van een, ook nog selectieve, lezing van de brieven tot een radicale eenling in de vroege christelijke gemeente verklaart, doe men er goed aan ook de gegevens die Handelingen in de vorming van zijn Paulus-beeld te betrekken.

Waardering

Hoe goed Lucas ook zijn best heeft gedaan te voldoen aan al de eisen die men in zijn tijd aan serieuze geschiedschrijving stelde, dat wil niet zeggen dat zijn werk in onze tijd voetstoots als zodanig wordt aanvaard. In dit opzicht heeft hij het moeilijker dan iemand als Thucydides die nog steeds als een betrouwbare zegsman geldt voor iedereen die iets over de Peloponnesische Oorlog wil weten. Als de weergave die Lucas van bepaalde gebeurtenissen geeft, afwijkt van wat andere bronnen uit de Oudheid daarover zeggen,¹⁷ bespeurt men de neiging om de bewijslast bij Lucas te leggen, tenzij men er om geloofsreden van uitgaat dat Lucas' weergave juist moet zijn.

Dan hoeft hij zich niet meer te bewijzen. De moeilijkheid ligt daarin dat Thucydides politieke gebeurtenissen beschrijft en zich daar ook nadrukkelijk toe beperkt, terwijl Lucas een eenmalig, maar in zijn ogen beslissend ingrijpen van God in de wereldgeschiedenis wil beschrijven. Dat hij ervan uitging dat men hem daarin niet voetstoots zou volgen, blijkt uit het boek Handelingen zelf, waarin het verzet dat het evangelie oproept omstandig wordt beschreven. Dat hij zich niettemin als historicus verantwoordt, dient om onnodige hindernissen weg te nemen die de onwikkelde heiden bij de prediking van de apostelen kon ervaren. Het is hem er alles aan gelegen dat de beweging die de apostelen in gang gezet hebben, mede door zijn arbeid, verder gaat.

Personalia

Dr. J. van Eck (1952) studeerde klassieke taal- en letterkunde aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1978 met het proefschrift *The Homeric hymn to Aphrodite*. Hij is werkzaam als hervormd legerpredikant.

Noten

- Ik benader Handelingen hier zoals ik dat het werk van een buiten-bijbelse geschiedschrijver zou doen. Latere theologische of filosofische stellingnames met betrekking tot de historiciteit van de Schrift (zie H.W. de Knijff, *Sleutel en slot. Beknopte geschiedenis van de bijbelse hermeneutiek*, Kampen 1985, 2e druk) blijven buiten beschouwing.
- Zie Handelingen 10:1 e.v., 13:16 voor deze aanduiding.
- Zie *Herodotus' Historiën met inleiding en commentaar, uitgegeven door B.A. van Groningen, eerste deel: Inleiding*, Leiden 1959 (2e druk), 18 e.v.
- Thucydides, *De Peloponnesische Oorlog*, vertaald door M.A. Schwartz, Amsterdam 1983 (2e druk), VI.
- R.L. Pervo, *Profit with Delight. The Literary Genre of the Acts of the Apostle*, Philadelphia 1987.
- Zie J. van Eck, *Handelingen. De wereld in het geding*, Kampen 2003, 202 e.v.
- Voor een uitgebreide toelichting bij deze verzen met verwijzing naar erover verschenen literatuur zie J. van Bruggen, *Lucas. Het evangelie als voorgeschiedenis*, Kampen 1993 (2e druk), 25 e.v.
- Thucydides en Lucas' tijdgenoot Flavius Josephus schrijven over zichzelf in de derde persoon. Voor de methode die Lucs hier gebruikt, vergelijk men Lucianus' in het Grieks geschreven handleiding voor gescheidschrijvers (2e eeuw na Christus), waarin hij de mogelijkheid oppert om gebruik te maken van dagboekantekeningen, zoals een soldaat, een ambachtsman of een handelaar die met het leger meetrokt die bijhoudt (*Quomodo historia conscribenda sit* 16).
- Wat in hoofdstuk 1 en 2 van het evangelie wordt beschreven, wordt door Lucas blijkbaar als voorspel op het eigenlijke (openbare) optreden van Jezus gezien.
- The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, Tübingen 1989, 356 e.v.
- Zo ook Hemer, 358.
- Zo M. Dibelius, *Aufsätze zur Apostelgeschichte*, Göttingen 1953 (2e druk), 157: 'Alle redevoeringen (...) hebben Lucas als auteur'. Dit houdt voor hem in dat men 'de redevoeringen van Handelingen niet als bronnen voor gedachten en woorden van de sprekers' mag gebruiken (158).
- In *Handelingen* heb ik in de toelichting bij de verschillende redevoeringen ook detailkwesties met betrekking tot taal en stijl aan de orde gesteld.
- Interessant is dat de toespraak van Paulus in hoofdstuk 20, de enige die in een 'wij'-passage staat, van alle Paulinische toespreken in Handelingen de meeste parallelen met Paulus' brieven vertoont (zie de toelichting in *Handelingen*), wat het waarschijnlijk maakt dat Lucas deze rede inderdaad zelf gehoord heeft.
- Zie H. Furneaux, *The Annals of Tacitus*, deel 2, Oxford 1907 (2e druk), 54 e.v.
- P. Vielhauer, *Zum 'Paulinismus' der Apostelgeschichte*, Evangelische Theologie 10 (1951-51), 1 e.v. zie een onoverbrugbare theologische kloof tussen de Paulus van de brieven en die van Handelingen.
- Zie voor voorbeelden Van Bruggen, a.w. 69 e.v. bij Lc. 2:1-3 en J.A. Fitzmyer, *The Acts of the Apostles*, New York 1998, 333 e.v. bij Hand. 5:36,37.

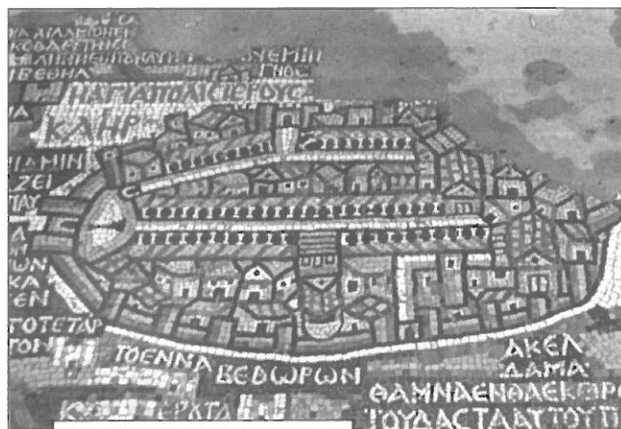
Cyrillus van Jeruzalem: 'city promotion' door een bisschop

Het episcopaat van bisschop Cyrillus (315-387 na Chr.) was een belangrijke fase in de geschiedenis van Jeruzalem. Van de onbeduidende pagane stad die het aan het begin van de vierde eeuw was, werd Jeruzalem een belangrijke christelijke stad. Cyrillus heeft er alles aan gedaan om Jeruzalem op de kaart te zetten, door de heilige plaatsen en de kruisreliëken in Jeruzalem onder de aandacht te brengen. Hij was er van doordrongen dat goede verhoudingen met het keizerlijke gezag daarbij van groot belang waren.

- door Jan Willem Drijvers -

Jeruzalem was aan het begin van de vierde eeuw na Christus een onbeduidende provincieplaats in het Romeinse Rijk. Zijn Joodse grootsheid had het met de verwoesting van de Joodse tempel in 70 na Chr. en na de Bar Kochba opstand (132-135) definitief verloren. In 135 herstichtte keizer Hadrianus de stad als Aelia Capitolina; de naam verwijst naar een van de namen van de keizer en naar Jupiter Capitolinus, de Romeinse oppergod. Jeruzalem was duidelijk pagaan van karakter in de tweede en derde eeuw: het had culten en heiligdommen voor een verscheidenheid aan goden en godinnen: Jupiter, Aphrodite, Serapis, Dionysus, Mars, Tychè en anderen.¹ De oorspronkelijk Joodse bevolking was door Hadrianus vervangen door immigranten uit Syrië en andere nabij gelegen gebieden. Die bevolking was wat omvang betreft aanzienlijk geslonken in vergelijking met die tijdens de Joodse periode van de stad; men schat dat in de tweede en derde eeuw Aelia niet meer dan vijftienduizend inwoners had.

Het leven in Aelia werd sociaal, religieus en economisch sterk beïnvloed door de aanwezigheid van een onderdeel van het 10de Romeinse legioen (*Legio X Fretensis*). Het vertrek van dit onderdeel aan het einde van de derde eeuw naar Eilat aan de Rode Zee, moet een forse aderlating voor de stad zijn geweest

Jeruzalem zoals het voorkomt op een mozaïek-plattegrond uit de zesde eeuw, afkomstig uit Madaba in Jordanië

qua bevolkingsaantal en economische welvaart.

De christelijke gemeente van het pagane Aelia is in deze eeuwen klein geweest. Echter, in de derde eeuw schijnt deze gemeente krachtiger te zijn geworden in termen van organisatie en zelfvertrouwen. De compositie aan het einde van de derde eeuw van een bisschopslijst die teruggaat tot Jacobus, de eerste bisschop en broer van Jezus, duiden op een groeiend bewustzijn onder Aelia's christenen van het belang van hun stad in de geschiedenis van het christendom.²

In de vierde eeuw zou het religieuze karakter van Aelia opnieuw drastisch veranderen. Tempels maakten nu plaats voor kerken en van een pagane stad werd Aelia geleidelijk aan een christelijke stad, het 'Nieuwe Jeruzalem', zoals Eusebius het noemt.³ Degene aan wie deze verandering in eerste instantie valt toe te schrijven, is keizer Constantijn de Grote (306-337). Vanaf 325 voerde hij een beleid dat van Palestina het christelijke Heilige Land moest maken.⁴ De aandacht was daarbij vooral gericht op de heilige plaatsen, plaatsen die een rol hadden gespeeld in het leven en lijden van Jezus. Constantijn bouwde onder andere kerken in Bethlehem en Jeruzalem. Van deze kerken was de zogenaamde Heilige Grafkerk op de vermoede plaats van kruisiging en graf van Christus ongetwijfeld de belangrijkste.⁵

Met dit beleid van Constantijn deed een nieuw fenomeen zijn intrede in het christelijke geloof, namelijk de sacralisatie van plaatsen. Tot dan toe was het idee dat God overal geëerd kon worden, maar nu ging de notie ontstaan van een geprivilegieerde heilige plek waar contact met God intenser zou zijn dan elders. Niet alleen Constantijn maar ook de bisschoppen van Jeruzalem vestigden de aandacht op deze heilige plaatsen, vooral die in hun eigen bisdom. Er wordt aangenomen dat Macarius, bisschop van Jeruzalem (ca. 311- ca. 334), Constantijn op het Concilie van Nicaea (325) heeft geïnformeerd over het bestaan van Golgotha en dat dat de keizer heeft gestimuleerd tot zijn beleid van kerkbouw in Palestina.⁶ Overigens op datzelfde concilie verkreeg de bisschop van Jeruzalem vanwege de christelijke traditie van zijn stad samen met Rome, Antiochië en Alexandrië een vooraanstaande positie op algemene concilies.⁷ In de eigen kerkprovincie bleef de bisschop van Jeruzalem trouwens ondergeschikt aan de metropolitane bisschop in Caesarea, wat een bron van spanning conflict zou blijken te zijn. Deze spanning werd nog versterkt door het feit dat de bisschoppen van Caesarea in de christologische discussie Ariaans-gezind waren, terwijl de bisschoppen van Jeruzalem aanhangers waren van de orthodoxe leer.

Deze conflictueuze situatie tussen beide bisdommen deed zich al gevoelen onder Macarius en Eusebius, de beroemde kerkhistoricus en bisschop van Caesarea, en zou bepalend blijven voor de wederzijdse verhoudingen in de vierde eeuw en de eerste helft van de vijfde eeuw. De bisschoppen van Jeruzalem bleven het bijbelse verleden en de aanwezigheid van vele heilige plaatsen in hun bisdom benadrukken. De bisschop die dat in het bijzonder deed was Cyrillus. Hij heeft gedurende zijn gehele episcopaat gestreefd naar een prominente positie voor 'zijn' Jeruzalem in de eigen kerkprovincie en daarbuiten.

Cyrillus

Cyrillus behoort niet tot de eredivisie van de kerkvaders.⁸ Hij was geen groot theoloog, er zijn geen theologische of exegetische geschriften van zijn hand overgeleverd en het is de vraag of hij dergelijke werken ooit heeft geschreven. Zijn talenten lagen meer op het organisatorische vlak. Cyrillus werd bisschop in 350 en bleef dat tot aan zijn dood in 387. Over zijn achtergrond is weinig bekend. Hij is geboren rond het jaar 315, wellicht in Jeruzalem. Zijn retorische kwaliteiten duiden erop dat hij een degelijke opleiding heeft gehad in het toenmalige klassieke curriculum. Zoals vele bisschoppen van zijn tijd, heeft hij waarschijnlijk behoord tot de klasse van de stedelijke elite. Hij werd waarschijnlijk deken van de kerk in Jeruzalem in de eerste helft van de jaren 330 en in ca. 343 is hij tot priester gewijd door zijn voorganger Maximus. Voor zijn verkiezing tot bisschop had Cyrillus de steun van Acacius, de Ariaanse metropoliet te Caesarea, en andere Ariaans-gezinde bisschoppen in Palestina, wat de vraag oproept in hoeverre Cyrillus zelf sympathieën had voor de christologische ideeën van Arius. Overigens blijkt niet uit zijn geschriften dat hij een voorkeur voor het Arianisme had.

Tot die geschriften behoorden onder andere een brief uit 351 aan keizer Constantius II over een kruisverschijning in de hemel boven Jeruzalem, en zijn beroemde *Catechesen*, de enige volledige set van doopinstructies die we hebben overgeleverd gekregen uit de vroeg-christelijke kerk. Voorts worden de zogenaamde *Mystagogische Catechesen* aan hem toegeschreven; de kern van deze instructies over de Mysterieën gaat waarschijnlijk inderdaad terug op aantekeningen van Cyrillus, maar de teksten zelf zijn wellicht van de hand van zijn opvolger Johannes.⁹

Tot dan toe was het idee dat God overal geëerd kon worden, maar nu ging de notie ontstaan van een geprivilegieerde heilige plek waar contact met God intenser zou zijn dan elders

---

Cyrillus' relaties met Acacius werden enige jaren na zijn benoeming tot bisschop gespannen en zijn episcopaat wordt gekenmerkt door een moeilijke verhouding met Caesarea. Tegenstrijdige doctrinaire standpunten maar misschien nog wel meer Cyrillus' streven naar een machtspositie in Palestina voor zichzelf en Jeruzalem, waren daarvan de oorzaak.¹⁰ Als gevolg van de gespannen verhouding met zijn superieur werd Cyrillus verschillende keren afgezet en verbannen. Van zijn 37 jaren als bisschop heeft hij er 17 in ballingschap doorgebracht (357-359, 360-361/2, 366/7-379). De laatste acht jaren van zijn episcopaat waren zijn gelukkigste. Hij moet zich prettig hebben gevoeld bij de heerschappij van de orthodoxe keizer Theodosius I (379-395), na een periode waarin zijn lot afhankelijk was geweest van de doctrinaire standpunten van de metropoliet in Caesarea en die van de keizers, van wie vele sympathiek stonden ten opzichte van het Arianisme. Metropoliet was nu zijn eigen neef Gelasius die, hoewel formeel zijn superieur, zich ondergeschikt opstelde aan Cyrillus. Het hoogtepunt van Cyrillus' loopbaan was het Concilie van Constantinopel in 381; hij was er een van de voornaamste aanwezige bisschoppen en heeft aanzienlijke invloed gehad op de formulering van het zogenaamde Niceens-Constantinopolitaanse Credo.¹¹

Cyrillus is wel de stichter van de 'nieuwe' kerk van Jeruzalem genoemd.¹² En inderdaad vonden er tijdens Cyrillus' episcopaat grote veranderingen en gebeurtenissen plaats in Jeruzalem. De stad werd een waar pelgrimscentrum;¹³ de liturgie ontwikkelde zich waarbij optimaal gebruik werd gemaakt van de stedelijke ruimte en de heilige plaatsen die zich in en rondom de stad bevonden.¹⁴ In 363 werd door keizer Julianus Apostata een (mislukte) poging ondernomen om de Joodse tempel te herbouwen.¹⁵ En voorts kreeg de stad steeds meer een zichtbaar christelijk karakter door onder andere de bouw van kerken en kloosters in Jeruzalem en de nabije omgeving.¹⁶ Voor sommige van deze nieuwe ontwikkelingen – de liturgie en de christianisering van de stad – was Cyrillus medeverantwoordelijk en deze droegen zeker bij aan de status en positie van Jeruzalem in de zich snel christianiserende wereld van het laat-Romeinse rijk.¹⁷

Heilige plaatsen en Kruis

Jeruzalems heilige plaatsen stonden centraal in Cyrillus' theologische opvattingen. Jeruzalem was in zijn visie een prominente stad in de christelijke wereld vanwege de aanwezigheid van vele plaatsen die geassocieerd konden worden met het evangelie. In zijn *Catechesen* benadrukt Cyrillus keer op keer dat de gebeurtenissen beschreven in de evangelielieverhalen, in Jeruzalem hadden plaatsgevonden. Bovendien beklemtoonde Cyrillus dat Jeruzalem het eerste bisdom was en de plaats van het apostolische gezag vanwaaruit de apostelen het Woord hadden verkondigd over de gehele wereld.¹⁸ Het bijbelse verleden was dus zichtbaar en voelbaar aanwezig in Jeruzalem. Die tastbare aanwezigheid maakte dat gelovigen in Jeruzalem een nabijheid met Christus konden ervaren die elders niet mogelijk was.¹⁹

De heilige plaatsen in Jeruzalem werden in de tijd van Cyrillus met elkaar verbonden door middel van de liturgie.²⁰ Er ontstond een netwerk van heilige plaatsen die in processie door gelovigen werden bezocht. Daarbij werden de gebeurtenissen beschreven in het evangelie herbeleefd, doordat men op de heilige plaatsen de betreffende bijbelpassages las. Bij grote liturgische festiviteiten, zoals die van de Grote of Heilige Week, werden zelfs letterlijk de laatste dagen van Jezus 'nagespeeld', van de intocht in Jeruzalem op Palmzondag tot en met de kruisiging; de bisschop vervulde daarbij de rol van Jezus.²¹

Golgotha was voor Cyrillus de heilige plaats bij uitstek. Hij noemt het de navel van de wereld. Van even grote betekenis voor hem was de aanwezigheid van het Kruis in de Heilige Grafkerk, die een prominente positie van Jeruzalem in de christelijke wereld rechtvaardigde, zeker ten opzichte van Caesarea. Het Kruis, en de aanwezigheid van kruisreliëken, representeerde voor Cyrillus het ononderbroken contact met Christus dat er altijd in Jeruzalem zou zijn geweest. Het Kruis was voor Cyrillus het christelijke symbool *par excellence*. Voor hem was het Kruis een bron van licht en verlossing, de bron van het leven en het teken van overwinning.

Het Kruis is door Cyrillus aangewend in zijn pogingen een prominente positie te verkrijgen voor zijn stad. Dat werd al vroeg in zijn episcopaat duidelijk. Naar aanleiding van een hemelse kruisverschijning boven Jeruzalem in 351, schreef Cyrillus een brief aan keizer Constantius II. Deze om meerdere redenen interessante brief had als doel de aandacht van de keizer te vestigen op Jeruzalem en zijn bisschop, en een bevoorrechte positie voor de stad te verkrijgen in het conflict met Caesarea.²² In het laat-Romeinse Rijk waarin de keizer machtig was in kerkpolitieke aangelegenheden, was het voor kerkleiders zeer profijtelijk een goede relatie met die keizer te hebben. Helaas voor Cyrillus had de brief niet het gewenste effect bij de Ariaans-gezinde keizer, die tot aan zijn dood in 361 Acacius en Caesarea bleef steunen.

In zijn *Catechesen* verwijst Cyrillus regelmatig naar de aanwezigheid van de Kruisreliëken in Jeruzalem. We weten uit het verslag van de pelgrim Egeria, die in 381-384 in Jeruzalem verbleef, dat het twee keer per jaar middelpunt van verering was en aan de gelovigen werd getoond: op Goede Vrijdag en tijdens de zogenaamde Encaenia, de jaarlijkse viering van de

De stad Jeruzalem op een vijfde-eeuws mozaïek op de triomfboog in de S. Maria Maggiore te Rome

wijding van de Heilige Grafkerk.²³ In Egeria's tijd bestond er ook een verhaal over hoe het Kruis gevonden was ten tijde van de heerschappij van Constantijn. Volgens dit verhaal zou Helena, Constantijns moeder, naar Jeruzalem zijn gereisd om het kruis te zoeken. Zij vond echter niet één maar drie kruisen, maar wist met behulp van Jeruzalems bisschop Macarius het Ware Kruis te identificeren. Een deel van het kruis liet Helena achter in Jeruzalem en een ander deel zond zij aan haar zoon Constantijn.

Deze legende van Kruisvinding – in de Late Oudheid en Middeleeuwen een zeer populair verhaal met een breed verspreidingsgebied – is evident een mythe. Ofschoon bekend is dat Helena in 326-327 Palestina heeft bezocht, heeft zij daar het Kruis niet gevonden; sterker, ze heeft er niet eens naar gezocht. De toeschrijving van de Kruisvinding aan haar is laat en het verhaal is pas ontstaan in de tweede helft van de vierde eeuw, in Jeruzalem. Oorspronkelijk heeft de legende deel uitgemaakt van de helaas verloren gegane *Kerkgeschiedenis* van Cyrillus' neef Gelasius van Caesarea. Deze *Kerkgeschiedenis* moet gedateerd worden in ca. 395. Latere, vijfde-eeuwse *Kerkgeschiedenissen* en andere bronnen attesteren het verhaal eveneens.²⁴

De legende van de Kruisvinding is evident een mythe

Het verhaal van Helena's Kruisvinding is niet slechts een mooi verhaal, maar dient ook een specifiek doel. Het biedt niet alleen een verklaring voor de aanwezigheid van kruisreliëken in Jeruzalem, maar de legende dient een politiek doel in Cyrillus' pogingen een vooraanstaande positie voor zijn stad te verkrijgen.²⁵ De legende kent twee hoofdpersonen: Helena en bisschop Macarius. Helena vindt het Kruis weliswaar, maar het is Macarius die, door een wonderbare genezing, het Ware Kruis weet te identificeren uit de drie op

Golgotha gevonden kruisen. Ontdekking en identificering van het Kruis zijn derhalve een gezamenlijke onderneming van keizerin en bisschop. Het lijkt er daarom op dat het voorname doel van de legende was om Jeruzalem, zijn bisschop en het keizerlijke huis met elkaar te verbinden. Het Kruis dient daarbij als het verbindende element, wat duidelijk tot uiting komt doordat een deel van het kruis achterblijft in Jeruzalem en een ander deel aan keizer Constantijn wordt gestuurd. Het doel van de legende is daarmee vergelijkbaar met dat van Cyrillus' brief aan Constantius II. Ofschoon bewijs niet voorhanden is, is het een aantrekkelijke gedachte dat Cyrillus verantwoordelijk is voor het ontstaan van de legende. Het Kruis, voor Cyrillus het christelijke symbool bij uitnemendheid, wordt in de legende politiek ten volle benut om Jeruzalem en zijn bisschop te verbinden met het keizerlijke gezag.

Cyrillus' politiek was succesvol. Het conflict met Caesarea werd beëindigd met de benoeming in 367 van zijn neef Gelasius als metropoliet. Ofschoon formeel ondergeschikt aan Gelasius, was Cyrillus in de praktijk de bisschop met het grootste gezag.²⁶ Gelasius' acceptatie van de positie van Jeruzalem blijkt onder meer uit de opname in zijn *Kerkgeschiedenis* van de legende van de Kruisvinding waarin Jeruzalem en zijn bisschop zo prominent figureren.

Met het keizerlijke gezag bleef de verhouding lange tijd gespannen, niet in het minst door de Ariaanse sympathieën van Constantius II en zijn opvolgers. De situatie veranderde met het bewind van Theodosius I (379-395). Cyrillus vervulde een belangwekkende rol tijdens het Concilie van Constantinopel in 381, waar de orthodoxie van Nicea opnieuw werd vastgelegd, en de Theodosiaanse dynastie toonde een toenemende belangstelling voor Jeruzalem.²⁷ Door handig gebruik te maken van Jeruzalems heilige plaatsen, de tastbare representaties van het bijbelse verleden, en vooral van het symbool van het kruis, was Cyrillus er in geslaagd voor Jeruzalem en zichzelf een positie te creëren waarnaar hij vanaf het begin van zijn episcopaat had gestreefd.

Personalia

Dr. J.W. Drijvers (1956) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en is daaraan verbonden als universitair docent Oude Geschiedenis. Hij promoveerde in 1989 met het proefschrift *Helena Augusta: Waarheid en Legende*.

Noten

- 1 Nicole Belayche, *Judaea-Palaestina. The Pagan Cults in Roman Palestine (Second to Fourth Century)* (Tübingen 2001) 108-170.
- 2 J. Murphy-O'Connor, 'Pre-Constantinian Christian Jerusalem', in: Anthony O'Mahony, Göran Gunner and Kevork Hintlian (eds.), *The Christian Heritage in the Holy Land* (Londen 1995) 13-21; C.H. Turner, 'The Early Episcopal Lists II. The Jerusalem List', *Journal of Theological Studies* 1 (1900) 529-553. Voor informatie over de geschiedenis van Aelia's christelijke gemeenschap in de eerste eeuwen n. Chr. zijn we vooral aangewezen op Eusebius' *Kerkgeschiedenis*.
- 3 *Vita Constantini* 33.1; zie het commentaar op deze passage van Averil Cameron en Stuart G. Hall, *Eusebius: Life of Constantine* (Oxford 1999) 284-285.
- 4 P.W.L. Walker, 'Jerusalem and the Holy Land in the 4th Century', in: O'Mahony e.a. (eds.), *The Christian Heritage*, 22-34; Y. Tsafir, 'Byzantine Jerusalem: The Configuration of a Christian City', in: Lee I. Levine (ed.), *Jerusalem. Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam* (New York 1999) 133-150; G. Stemberger, *Jews and Christians in the Holy Land. Palestine in the Fourth Century* (Edinburgh 2000). Voor Constantijn en Jeruzalem zie speciaal E.D. Hunt, 'Constantine and Jerusalem', *Journal of Ecclesiastical History* 48 (1997) 405-424.
- 5 Zie bijv. Shimon Gibson, Joan E. Taylor, *Beneath the Church of the Holy Sepulchre Jerusalem. The Archaeology and Early History of Traditional Golgotha* (Londen 1994).
- 6 E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312-460* (Oxford 1982) 7.
- 7 Norman P. Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils* 1, Nicaea I to Lateran V (Londen/Washington 1990) 9.
- 8 Voor Cyrillus zie Jan Willem Drijvers, *The Bishop and His City: Cyril of Jerusalem (350-387)* (Leiden 2004; ter perse).
- 9 Voor een overzicht van Cyrillus' werken zie E.J. Yarnold, *Cyril of Jerusalem* (Londen/New York 2000) 22-32. Voor de *Mystagogische Catechesen* zie Alexis Doval, *Cyril of Jerusalem, Mystagogue. The Authorship of the Mystagogic Catecheses* (Washington 2001).
- 10 Ze'ev Rubin, 'The See of Caesarea in Conflict with Jerusalem from Nicaea (325) to Chalcedon (451)', in: Kenneth G. Holum, Avner Raban (eds.), *Caesarea Maritima. A Retrospective after Two Millennia* (Leiden 1996) 559-574.
- 11 Socrates, *Hist. Eccl.* 5.8; Sozomenus, *Hist. Eccl.* 7.7, 9; Theodoretus, *Hist. Eccl.* 5.8-9.
- 12 O. Irshai, 'The Jerusalem Bishopric and the Jews in the Fourth Century: History and Eschatology', in: Levine (ed.), *Jerusalem*, 204-220, 210.
- 13 Standaardwerken over pilgrimages in de Late Oudheid zijn Hunt, *Holy Land Pilgrimage* en P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe* (Parijs 1985).
- 14 John F. Baldovin, *Liturgy in Ancient Jerusalem* (Bramcote 1989).
- 15 Stemberger, *Jews and Christians in the Holy Land*, 201-216.
- 16 N. Avigad, *Discovering Jerusalem* (Nashville 1983) 208 e.v.; John Binns, *Ascetics and Ambassadors of Christ. The Monasteries of Palestine, 314-631* (Oxford 1994).
- 17 Irshai, 'The Jerusalem Bishopric', 210 en 215 n. 6.
- 18 P.W.L. Walker, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century* (Oxford 1990) 332 e.v.
- 19 Dit is adequaat verwoord door Peter Walker, *Holy City, Holy Places?*, 37-38: De heilige plaatsen waren 'an appropriate medium for faith, places where the divine had touched the human and the physical, places where through the physical means of touch, of sight and liturgical action human beings could now in return come close to the divine'.
- 20 John F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy* (Rome 1987), hfdst. 1 en 2.
- 21 Levendige beschrijvingen worden gegeven in het verslag van de pelgrim Egeria die tussen 381 en 384 in Jeruzalem verbleef. Zie *Als pelgrim naar het Heilige Land. De pelgrimage van Egeria in de vierde eeuw*, ingeleid, vertaald en toegelicht door F. Ledegang (Kampen 1991).
- 22 Jan Willem Drijvers, 'Promoting Jerusalem: Cyril and the True Cross', in: Jan Willem Drijvers, John W. Watt (eds.), *Portraits of Spiritual Authority. Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the Christian Orient* (Leiden 1999), 79-95, 86-87. In tegenstelling tot zijn vader Constantijn, schijnt Constantius II niet bijzonder geïnteresseerd te zijn geweest in Jeruzalem.
- 23 *It. Eger.* 37.1-3; 48.1-2.
- 24 Voor ontstaan, verspreiding en functie van de legende zie Jan Willem Drijvers, *Helena Augusta. The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross* (Leiden 1992).
- 25 Drijvers, 'Promoting Jerusalem', 90-92.
- 26 Op de lijst van bisschoppen aanwezig op het Concilie van Constantinopel wordt hij eerder genoemd dan Gelasius. Zie verder Ze'ev Rubin, 'The Cult of the Holy Places and Christian Politics in Byzantine Jerusalem', in: Lee I. Levine (ed.), *Jerusalem. Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam* (New York 1999) 151-162, 155.
- 27 Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, 155 e.v.

Een verdeelde kerk

Donatisten en katholieken in Romeins Afrika

De ontwikkeling van het christendom in Romeins Afrika in de vierde en vijfde eeuw werd vrijwel geheel bepaald door de kwestie van het donatisme. Deze scheiding binnen de kerk, ontstaan door de vervolgingen van keizer Diocletianus, groeide uit tot een effectief georganiseerde beweging: een eigen kerk, met eigen bisschoppen, geestelijken, en een brede basis. Het donatisme is vaak beschouwd als een sociale beweging van verzet van de arme bevolking van Afrika tegen de Romeinse heerschappij. Deze veronderstelling is vooral afgeleid uit de geografische verdeling; er zou sprake zijn geweest van een duidelijke scheiding tussen stad en platteland, en vandaaruit tussen rijk en arm, tussen Romeins en inheems. Of deze verdelingen echter daadwerkelijk zo voor de hand liggen, is de vraag. Had het donatisme niet veeleer een overwegend religieus karakter?

- door Sander Evers -

Noord-Afrika was een van de welvarendste gebieden binnen het Romeinse Rijk door de eeuwen heen, vanaf het moment van de veroveringen op Carthago tot aan de Arabische invasies. Ingeklemd tussen de woestijn en de Middellandse Zee strekte Romeins Afrika – Egypte en Cyrene niet inbegrepen – zich uit van de Golf van Sydra (Syrtes) tot aan het huidige Casablanca. De schrijver van de *Expositio totius mundi et gentium*, die leefde in de vierde eeuw na Christus, beschreef de provincie Africa Proconsularis als ‘voorzien van alle rijkdommen’.¹ In de ruim vijfhonderd jaar dat de Romeinen het gebied beheerd en bestuurd hadden, was het de graanschuur van Rome en grote delen van het rijk geworden en tevens een van de belangrijkste producenten van olijfolie. Daarnaast was er een enorm rijke Romeins-Afrikaanse cultuur ontstaan, die zich wellicht het beste manifesteerde in de tal van steden, grote en kleine, die dicht op elkaar gepakt over de regio verspreid waren. Het is moeilijk om een exact aantal vast te stellen, maar een totaal van vijfhonderd steden over heel Romeins Afrika en meer dan tweehonderd in de provincie Africa Proconsularis alleen, lijkt de werkelijkheid te benaderen.²

Vanwege de kleine bevolkingsaantallen waren veel steden in die tijd zeker niet wat men vandaag de dag als stad zou beschouwen. Carthago was de enige ‘metropool’, met een bevolking van boven de honderduizend. Lepcis Magna, waar keizer Septimius Severus (193-211) vandaan kwam, telde wellicht tachtigduizend inwoners. Belangrijke havensteden als Sabratha, Hadrumetum, Utica en Hippo Regius kenden een inwonertal van tussen de twintig- en veertigduizend. Steden in het binnenland als Volubilis, Cirta en Thysdrus waren eveneens van een dergelijke omvang. Het was echter niet de grootte die deze plaatsen tot steden maakte, maar hun status als *colonia*,

municipium, of *civitas*. Volgens de *Expositio totius mundi et gentium* kende Romeins Afrika in de vierde eeuw nog steeds ‘een groot aantal schitterende steden’.³

De verstedelijking van Romeins Afrika heeft sterk bijgedragen aan de christianisering van de regio. Het is niet duidelijk wanneer het Christendom voor het eerst Afrika bereikte. Het is echter niet moeilijk te raden waar: Carthago en de overige havensteden langs de kust moeten zeker de plaatsen zijn geweest waar missionarissen hun werk zijn begonnen. Het Christendom kende aanvankelijk een sterk ‘stedelijk’ karakter. Steden waren de centra van waaruit het geloof verkondigd werd. Christenen maakten dankbaar gebruik van de infrastructuur van het Romeinse rijk. Door de uitgebreide en intensieve communicatielijnen – zeeroutes en wegen – bestonden snelle verbindingen tussen de verschillende rijkdelen, tussen provincies, en tussen steden en dorpen. Tegen het einde van de tweede eeuw was de ‘nieuwe’ religie tot vrijwel alle delen van Afrika doorgedrongen, zowel in geografisch als maatschappelijk opzicht. Hoewel verondersteld wordt dat de kerk in Afrika een relatief late start

Christelijke basilica in Ammaedara
(modern Haïdra, Tunesië).
Foto: Sander Evers

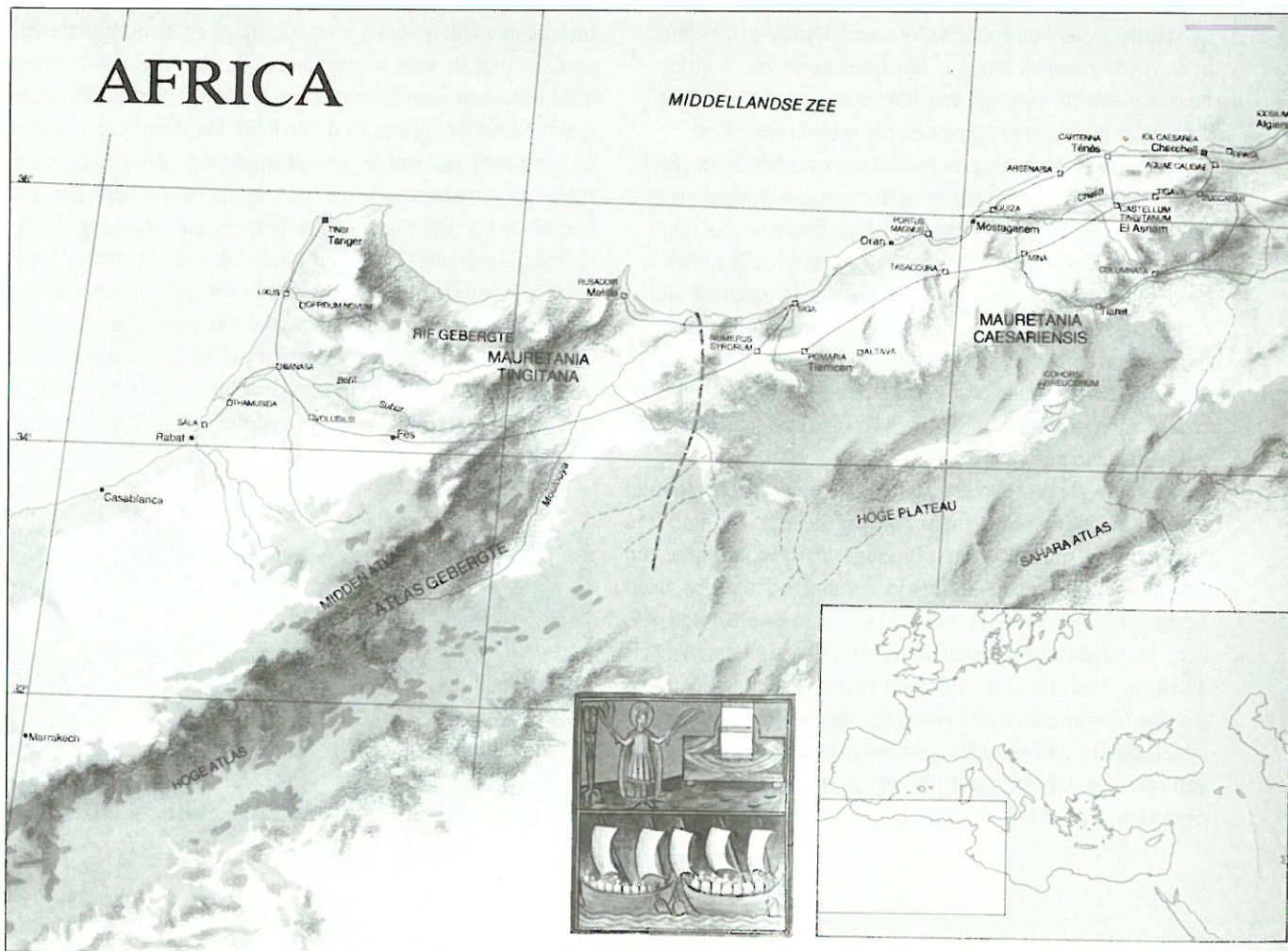

Het Capitolium op het forum van Sufetula (modern Sbeitla, Tunesië).
Foto: Sander Evers

kende, kwam zij snel tot grote bloei: wat aantallen gelovigen betrof, maar ook in materieel en cultureel opzicht. Daarnaast is de bijdrage van de Afrikaanse kerk aan vroegchristelijke literatuur en theologie beduidend groter geweest dan die van Rome. De grootste denkers en leiders van het Latijnse christendom van de tweede en derde eeuw kwamen uit Romeins Afrika. Tertullianus leefde en werkte in Carthago, net als Cyprianus, die er bisschop werd in 248 en tien jaar later de marteldood stierf. De schrijver Arnobius was afkomstig uit Sicca, het moderne El Kef, en ook Lactantius kwam uit de provincie Africa Proconsularis, toen keizer Diocletianus hem als leraar in de Latijnse retorica naar Nicomedia liet overbrengen. Augustinus van Hippo zou later een welhaast allesbepalende invloed heb-

ben op de verdere ontwikkeling van de kerk.

Met het christendom kwamen ook de eerste vervolgingen. Op 17 juli 180, tijdens de regering van keizer Commodus, werden twaalf christenen afkomstig uit de stad Scillium in Numidia door de proconsul Vigellius Saturninus ter dood veroordeeld. Hun proces is vastgelegd op schrift en overgeleverd.⁴ Deze eerste martelaarsakten uit Afrika suggereren dat het christendom aan het eind van de tweede eeuw reeds een wijde verspreiding kende.⁵ De vervolgingen konden de beweging allerminst tegenhouden, integendeel: het aantal christenen groeide juist sneller. De bevolking raakte onder de indruk van de moed en vastberadenheid van de christelijke martelaren, zoals één van de bewakers van de jonge Perpetua, een miles optio (adjutant)

genaamd Pudens.⁶ Zonder dat de Romeinse autoriteiten het feitelijk wilden, droegen de vervolgingen en terechtstellingen van christenen bij aan de snelle verspreiding van het geloof. Ten tijde van Cyprianus woonden zevenentachtig bisschoppen uit Africa Proconsularis en Numidia het Concilie van Carthago (256) bij. Het totale aantal Afrikaanse bisschoppen lag echter veel hoger: wellicht waren het er al meer dan honderdvijftig, misschien zelfs tweehonderd.⁷ De vele steden in de Afrikaanse provincies brachten haast evenveel bisschoppen voort. De laatste christenvervolgingen braken uit tijdens de regeerperiode van keizer Diocletianus. De 'Grote Vervolging' (303-305) woedde bijzonder heftig in Afrika, waar Diocletianus' medekeizer Maximianus het bewind voerde.⁸ De bronnen die getuigen van de keizerlijke edicten en de implementatie ervan in de Afrikaanse steden, tonen aan dat de kerk in de vijftig jaar tussen het episcopaat van Cyprianus en het uitbreken van de vervolgingen enorm was gegroeid. Het aantal bisschopszetels was aanzienlijk gestegen, en bleef ook in de jaren daarna toenemen. In 312 moeten er alleen in Numidia al minstens zeventig zetels geweest zijn.⁹ En in 330 was Donatus, de leider van de schismatische beweging in de Afrikaanse kerk welke later naar hem werd vernoemd, in staat om tweehonderdenzeventig bisschoppen in Carthago voor een concilie bijeen te brengen.¹⁰ Nadat de 'Grote Vervolging' tot een einde was gekomen, telden de provincies van Romeins Afrika honderden bisschopszetels. De kwestie van het donatisme, ontstaan door de vervolgingen van Diocletianus, zorgde voor een nog groter aantal, een verdubbeling haast: in veel steden zetelden in de vierde eeuw twee bis-

schoppen – de een katholiek, de ander donatistisch.¹¹ De donatisten creëerden daarnaast ook nog eens diocesen op landgoederen en het platteland.¹²

Donatisme

In maart 305, twee jaar nadat Diocletianus zijn decreet jegens de christenen had uitgevaardigd, kwamen de vervolgingen tot een einde, in ieder geval in het Westen van het Romeinse Rijk. Maar het bracht allerminst vrede binnen de kerk in Afrika. Onenigheid en onlusten leidden tot een scheuring in de Afrikaanse kerk: de kwestie van het donatisme, die de geschiedenis van het christendom in Romeins Afrika de gehele vierde en een deel van de vijfde eeuw zou beheersen.¹³ Vele christenen, een groot aantal in de kerkelijke hiërarchie inbegrepen, hadden volledig toegegeven aan de dreiging van de vervolgingen en het geweld dat ermee gepaard ging – vaak zelfs nog voordat de vervolgers waren gearriveerd – of hadden zich op zijn minst op enigerlei wijze gecompromitteerd. Vele geestelijken hadden, gehoorgevend aan het eerste decreet van keizer Diocletianus jegens de christenen, heilige boeken en heilig vaatwerk aan de autoriteiten overhandigd. Fundamentalistische christenen, die gedurende de jaren van vervolgingen standvastig waren gebleven en hadden vastgehouden aan hun geloof, beschouwden degenen die zich hadden geschikt in de keizerlijke beschikkingen als *traditores* (verraders, of letterlijk 'overhandigers') van de Heilige Schrift en van liturgische voorwerpen. Mensurius, bisschop van Carthago, hoewel zelf niet schuldig aan *traditio*, keurde de harde lijn die deze christenen volgden aller-

Doopvont in de kerk van Sint Vitalis, Sufetula (modern Sbeitla, Tunesië). Foto: Sander Evers

minst goed. Maar zijn visie en oordeel brachten hem in moeilijkheden in Carthago zelf, en er rees tevens een conflict met een deel van de bisschoppen uit Numidia. Aan het eind van het jaar 311, of vroeg in 312, werd Mensurius echter ziek en stierf.

Met de dood van de bisschop werd het bestuur van de kerk in Carthago tijdelijk overgedragen aan de priesters en de *seniores laici*, een groep van oudere leken binnen de gemeenschap.¹⁴ Zij bespoedigden de verkiezing van Caecilianus, de aartsdiaken van Carthago op dat moment, tot opvolger van Mensurius.¹⁵

Caecilianus was, net als zijn voorganger, een gematigd man. Zijn verkiezing was onacceptabel voor de fanaten onder de christenen van Carthago. Zij waren vastberaden om zich te verzetten tegen Caecilianus, nog eens extra aangespoord door een zekere Lucilla, een vrouw die vanwege een persoonlijke wrok jegens Caecilianus als aartsdiaken erop uit was om tweespalt te zaaien.¹⁶ De voornaamste beschuldiging aan het adres van Caecilianus, was dat hij, toen hij nog diaken was, samen met zijn voorganger bisschop Mensurius en Felix van Abthugni, een van de drie bisschoppen die hem tot bisschop had gewijd, *traditores* zou zijn geweest.¹⁷ Caecilianus werd derhalve onwaardig geacht het bisschopsambt te vervullen. De kwestie was niet alleen de veronderstelde *traditio* van de Heilige Schrift door bisschop Felix, die door de wijding de zonde op Caecilianus overdroeg. De tegenstanders waren tevens gekant tegen Caecilianus' berusting in de vervolging en marteldood van velen die de woorden van de Bijbel in hun manier van leven hadden weten uit te dragen.¹⁸

Het feit dat de bisschoppen van Numidia niet aanwezig waren geweest bij de verkiezing van Caecilianus als opvolger van Mensurius gaf aanleiding tot verdere beschuldigingen, als zou diens wijding ongeldig zijn.¹⁹ Vanaf de tijd van Cyprianus had de primate van Numidia het recht verworven om de nieuwe bisschop van Carthago te wijden. De bisschop van Carthago was namelijk niet alleen de metropoliet voor Africa Proconsularis, maar was tevens verantwoordelijk voor geheel Noord-Afrika, inclusief Numidia, Byzacena, en Mauretania Sitifensis en Mauretania Caesariensis. Echter, het recht van de primate van Numidia was slechts een gewoonterecht. In het geval van Caecilianus was een aantal bisschoppen vanuit omliggende steden in Africa Proconsularis verzameld geweest. Hun aanwezigheid en instemming, samen met de stem van de geestelijkheid en geheel het volk van Carthago, waren voldoende om de geldigheid van Caecilianus' verkiezing te garanderen. Alle drie wezenlijke partijen die normaliter betrokken waren bij een bisschopsverkiezing waren vertegenwoordigd, en dus was tegevoetgekomen aan alle criteria voor een wettige verkiezing. De afwezigheid van de Numidische bisschoppen deed er feitelijk niet veel toe. Caecilianus was gekozen door de stem van heel het volk, van de geestelijkheid, en van de medebisschoppen, en vervolgens gewijd door Felix van Abthugni.²⁰ Het grote probleem zat echter in het feit dat Felix als een heuse *traditor* werd beschouwd. De daad van *traditio* werd als ergste van alle zonden gezien. Niet alleen waren de *traditores* schuldig, maar een ieder die in *communio* (in gemeenschap) stond met een *traditor* werd

eveneens bevuild. Alle sacramenten die toegediend waren door *traditores* werden voor ongeldig gehouden: en dus ook de wijding van Caecilianus.

Bisschop Secundus van Tigisis, in Numidia, accepteerde een dergelijk *fait accompli* niet.²¹ Hij riep een concilie bijeen van de Numidische bisschoppen. In 312 kwamen zeventig van hen in Carthago bijeen. Zij verwierpen de bisschopswijding van Caecilianus en kozen in zijn plaats een zekere Maiorinus – een man die ook werd gesteund door Lucilla.²² De onenigheid over de consecratie van Caecilianus was daarmee uitgegroeid tot een schisma. Na korte tijd kwam Maiorinus te overlijden en was het Donatus van Casae Nigrae die onmiddellijk tot opvolger werd gekozen.²³ Deze bleek een groot organisator te zijn, en zijn rol en zijn invloed gaven uiteindelijk de naam – donatisme – aan de beweging.

Ketterij, revolutie, of schisma

Kort na zijn bekering in 312 kondigde keizer Constantijn de Grote een forse donatie aan in een brief aan Caecilianus – die hij beschouwde als de legitieme bisschop van Carthago.²⁴

In een tweede brief erkende hij Caecilianus niet alleen als bisschop, maar stelde hij alle geestelijken die in relatie tot hem stonden vrij van plaatselijke belastingen, de *munera*.²⁵ Dit was een buitengewoon belangrijke stap. Het priesterschap zou wel dra een toevlucht worden voor *curiales*, de leden van de lokale heersende klasse, die probeerden de belastingen te ontduiken.²⁶ Maar voor de donatisten veranderde de situatie onmiddellijk. Orthodoxie betekende nu ook het hebben van aanzienlijke financiële privileges. Het was derhalve meer dan gewenst om als niets anders dan ‘orthodox’ bestempeld te worden, om niet ‘overgeslagen’ te worden. En dus besloten Donatus en de zijnen om een beroep te doen op de keizer.

Het pakte echter geheel verkeerd voor hen uit. Het concilie van Rome in 313, bijeengeroepen door bisschop Miltiades om de kwestie te behandelen, stemde voor Caecilianus als rechtmatige bisschop van Carthago. Donatus en zijn volgelingen werden veroordeeld vanwege het verstoren van de leer, het wederdopen van geestelijken, en het veroorzaken van een schisma.²⁷ De donatisten namen uiteraard geen genoegen met deze uitspraak en gingen andermaal in beroep bij de keizer, ditmaal met de eis dat het bewijs jegens Felix van Abthugni om aan te tonen dat hij schuldig was aan *traditio*, niet mede was overwogen. Constantijn besloot dat deze zaak opnieuw onderzocht moest worden voor de *proconsul* in Carthago en dat een algemeen concilie gehouden diende te worden in Arles, in 314. Andermaal, echter, werd Caecilianus gezuiverd van alle blaam, terwijl in Carthago bisschop Felix evenzeer onschuldig werd bevonden.²⁸

In de jaren tussen 317 en 321 werden tal van pogingen ondernomen om de donatistische kerk te ontmantelen, door haar met geweld te onderdrukken. Constantijn stuurde de leiders in ballingschap.²⁹ Maar een aantal incidenten ten spijt waren de inspanningen niet succesvol. Het gebruik van geweld leidde alleen maar tot een permanente breuk tussen de twee rivaliserende kerken. Uiteindelijk erkende de keizer het ontbreken van

enige hoop om de religieuze eenheid te herstellen. In een brief van 5 mei 321 riep Constantijn alle Afrikaanse bisschoppen en het gehele volk van de Katholieke Kerk op om te vertrouwen op Gods oordeel en drong hij vooral aan op tolerantie jegens de donatisten.³⁰ Het donatisme kon hierdoor onbelemmerd groeien.³¹

Gedurende lange tijd had het donatisme de vrije hand in Africa Proconsularis en Numidia. De donatisten waren in staat om grote delen van de Afrikaanse bevolking voor hun zaak te winnen. De beweging groeide uit tot een heuse kerk, een effectieve en efficiënte organisatie, vooral dankzij de organisatorische talenten van Donatus. De Katholieke Kerk werd onder enorme druk gezet, niet in staat om ook maar enige vorm van effectieve oppositie te voeren. Volgens Frensd, in zijn invloedrijke boek, zou het donatisme het sterkste zijn geweest in Numidia. In Africa Proconsularis waren de katholieken in de meerderheid. In Tripolitania en Mauretania Caesariensis waren de twee rivaliserende partijen ongeveer even sterk. De meerderheid van de inheemse dorpen en *castella* in Mauretania Sitifensis waren onbetwiste donatistische bolwerken. Frensd redeneert dat de voornaamste scheiding tussen de katholieken en donatisten vooral lag tussen respectievelijk de steden in de Tell en de hoogvlakten in het binnenland. Bovendien gelooft hij dat er in de donatistische gebieden vooral Berber werd gesproken, terwijl de katholieken zich overwegend in het Latijn uitdrukten. De taalgrens markeerde duidelijk de geografische verdeling van donatisten en katholieken in Noord-Afrika. Literaire bronnen zouden hierin worden bevestigd door archeologisch en epigrafisch bewijsmateriaal, aldus Frensd.³²

Het is allerminst verkeerd om te proberen een geografische distributie aan te geven, maar of daar tegelijkertijd sociaal-politieke consequenties aan verbonden moeten worden, zoals Frensd heeft gedaan, is de vraag. Allereerst is de geografische verdeling lang niet even rechtlijnig en logisch. Bovendien kampen de donatisten allerminst met gebrekkige financiële middelen. Hierdoor valt nauwelijks te suggereren dat het een beweging was van populair verzet van de arme inheemse bevolking tegen de Romeinse overheid en de geromaniseerde Katholieke Kerk.³³ Tengström trok reeds de stellingen van Frensd in twijfel. Rangen en standen bepaalden volgens hem niet of men katholiek of donatist was, evenmin als de geografische situatie of etnische komaf. Veeleer zouden repressie van katholieke zijde en geweld van de kant van de donatisten de gelovigen in de respectievelijke kampen gemanoeuvreed hebben.³⁴ Meest recentelijk echter, zonder de waarde van sociaal-politieke studies te onderschatten, is het Tilley die meer dan terecht wijst op de religieuze aard van het donatisme. Men moet veel meer uitgaan van de implicaties van de rol van een religieuze groepering in de maatschappij. Deze bestaat vooral om haar eigen identiteit te verdedigen. Van daaruit kan zij zich eventueel uitbreiden over de maatschappij waarin zij bestaat, om deze uiteindelijk te overheersen.³⁵ Het donatisme moet wellicht worden gezien als een vertegenwoordiger van een veel oudere Afrikaanse theologische traditie, diep geworteld in haar karakteristieke reli-

gieuze mentaliteit, tegenover de Katholieke Kerk die door de keizers werd gesteund.³⁶ De zoektocht naar een concrete basis van lokale sociale en politieke ontevredenheid heeft men wellicht te ver doorgevoerd. Juist door de specifiek religieuze natuur van de gehele kwestie te benadrukken, kan men veel eerder verklaren hoe het kwam dat het donatisme zo langdurig en hardnekkig bleef voortbestaan in sterk geromaniseerde gebieden, of het katholieke geloof juist in de door donatisten overheerste streken van Numidia. Beide partijen hielden er weliswaar verschillende benaderingen op na – en niet eens zozeer verschillen in taal of materiële cultuur, want de donatisten kenden net zo goed de Bijbel in het Latijn, en bouwden eveneens grote, rijkelijk versierde kerken. Echter, de conceptualisering door beiden van hun eigen identiteit als *populus Dei*, het volk van God onderweg hier op aarde, was immers gegroeid vanuit dezelfde wortel: de Bijbel. Wat hen uiteindelijk 'verbond', was het geloof in die ene God.

Epiloog

Zo'n honderd jaar na het ontstaan van de scheiding tussen katholieken en donatisten werd in 411 in Carthago een groot concilie gehouden. Deze bijeenkomst wordt gewoonlijk gezien als de overwinning van de Katholieke Kerk, waarbij de laatste klap werd uitgedeeld aan de donatisten. Aan katholieke zijde waren 286 bisschoppen present, 120 waren er afwezig, en 64 bisschopszetels waren vacant. Bij de donatisten zaten er 279 bisschoppen in de banken, met een aantal afwezigen en vacante zetels gelijk aan de katholieken.³⁷

Augustinus van Hippo was zonder enige twijfel de machtigste, meest invloedrijke bisschop bij deze gelegenheid aanwezig.³⁸ De keizer had het concilie bijeengeroepen, met als enige doel om de donatisten schuldig te laten bevinden aan schisma. De conclusie van deze laatste verbale confrontatie stond van tevoren al vast. Echter, ondanks een klein aantal snelle successen stuitte religieuze eenwording nog steeds op aanzienlijk verzet. Het donatisme was in staat om op vele plaatsen haar positie te handhaven, vooral in Numidia en Mauretania. Ondanks de besluiten en de regels van het concilie en een voortdurend groeiende aantal van keizerlijke wetten, hield het donatisme nog steeds stand. De katholieke propaganda – het werk van mensen als Augustinus – had niet het gewenste effect. Het donatisme leefde voort, in ieder geval tot de invasies van de Vandalen in Afrika ... en daarna!³⁹

Personalia

Dr. A.W.H. Evers is verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Oudheid en Antieke Cultuur van de Universiteit Utrecht. In 2002 promoveerde hij aan Oxford University op een proefschrift over de positie van het volk binnen de kerk en steden in Romeins Afrika in de derde en vierde eeuw.

Noten

- 1 *Expositio totius mundi et gentium*, LXI: 'omnibus bonis ornate est'.
- 2 F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours* (London 1993³), 169; G.-Ch. Picard, *La civilisation de l'Afrique romaine* (Paris 1990²), 27; S. Raven, *Rome in Africa* (London 1993³), 101.

- 3 *Exp.*, LXI: 'multas et differentes civitates'.
- 4 *Passio Sanctorum Scillitanorum*.
- 5 Zie ook T.D. Barnes, *Tertullian. A Historical and Literary Study* (Oxford 1985²), 62-64.
- 6 *Passio Sanctorum Perpetuae et Felicitatis*, 9.
- 7 Zie o.a. Y. Duval, 'Densité et repartition des évêchés dans les provinces africaines au temps de Cyprien', in *MEFRA* 96.1 (1984), 493-521; Barnes (1985²), 71.
- 8 Eusebius, *HE* VIII.6.10.
- 9 B.H. Warmington, *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest* (Cambridge 1954), 76-77; zie ook W. Eck, 'Der Episkopat im spätantiken Africa', *HZ* 236 (1983), 265-295.
- 10 Augustinus, *Ep.* XCIII.43: 'a ducentis et septuaginta episcopis vestries concilium Carthagini celebratum'.
- 11 D. Hunt, 'The Church as a public institution', *CAH* 13 (Cambridge 1998), 238-276, aldaar 238-241.
- 12 *Gesta Coll. Carth.*, 1.181. Zie W.H.C. Frend, *The Donatist Church A Movement of Protest in Roman North Africa* (Oxford 1952/1971²), 49.
- 13 Het voert te ver om hier een volledige uiteenzetting te geven van het donatisme. Er bestaat een breed scala aan literatuur over deze kwestie. Voor een aantal belangrijke aspecten en interpretaties, zie o.a. Frend (1971²); E. Tengström, *Donatisten und Katholiken. Soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer nordafrikanischen Kirchenspaltung* (Göteborg 1964); en recentelijk M. Tilley, *The Bible in Christian North Africa. The Donatist World* (Minneapolis 1997).
- 14 Zie P.G. Caron, 'Les seniores laici de l'Eglise africaine', *RIDA* 6 (1951), 7-22; B.D. Shaw, 'The elders of Christian Africa', in P. Brind' Amour (ed.), *Mélanges offerts à R.P. Etienne Gareau* (Ottawa 1982), 207-226.
- 15 *PCBE* 1, 'Caecilianus 1', 165-174.
- 16 Optatus, *Contra Parmenianum*, 1.16.1.
- 17 *PCBE* 1, 'Felix 2', 409-410.
- 18 Tilley (1997), 9-10; eadem, *Donatist Martyr Stories. The Church in Conflict in Roman North Africa* (Liverpool 1996), 25-49.
- 19 Optatus, 1.18-19: 'absentibus Numidis'; zie ook *Gesta apud Zenophilum*.
- 20 Optatus, 1.18.2: 'Tunc suffragio totius populi Caecilianus eligitur et manum imponente Felice Autumnitano episcopus ordinatur'.
- 21 *PCBE* 1, 'Secundus 1', 1052-1054; Augustinus, *Contra Cresc.*, 3.27: 'episcopus Tigrisitanus primae cathedrae' – dit geeft aan dat hij handelde als primaat van Numidia.
- 22 *PCBE* 1, 'Maiorinus 1', 666-667.
- 23 *PCBE* 1, 'Donatus 5', 292-303. Zie ook T.D. Barnes, 'The beginnings of Donatism', *JTS* 26 (1975), 13-22.
- 24 Eusebius, *HE.*, 10.6; H. von Soden, *Urkunden zur Entstehungsgeschichte des Donatismus* (Bonn 1913), *Urkunde* 8; T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, Mass. 1982), 240; J.-L. Maier (ed.), *Le dossier du Donatisme*, 2 vols. (Berlin 1987-1989), 1.140-142.
- 25 Eusebius, *HE.*, 10.7.2; Von Soden, *Urkunde* 9; Barnes (1982), 240; Maier (1987), 142-144.
- 26 C. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, 2 vols. (Paris 1979-1981), 1.279-287.
- 27 K.M. Girardet, 'Die Petition der Donatisten an Kaiser Konstantin (Frühjahr 313). Historische Voraussetzungen und Folgen', *Chiron* 19 (1989), 185-206.
- 28 Von Soden, *Urkunde* 13; Maier (1987), 151-53 (concilie van Rome, 313); Von Soden, *Urkunde* 16-17a; Maier (1987), 160-167 (concilie van Arles, 314); zie ook Barnes (1982), 242.
- 29 Von Soden, *Urkunde* 26-30.
- 30 Optatus, *Appendix* 9; Von Soden, *Urkunde* 31. zie ook Frend (1971²), 145-162; F. Millar, *The Emperor in the Roman World* (London 1992²), 584-590; Tengström (1964), 93-94.
- 31 Voor de groei en consolidatie van het donatisme, zie Frend (1971²), 162-177.
- 32 Frend (1971²), 48-59.
- 33 Tilley (1997), 11ff.
- 34 Tengström (1964), 66-78; 143-164; 121-143.
- 35 P. Brown, 'Review of Tengström (1964)', *JRS* 55 (1965), 282-283.
- 36 R.A. Markus, 'Christianity and dissent in Roman North Africa: changing perspectives in recent work', in D. Baker (ed.), *Schism, Heresy and Religious Protest* (Cambridge 1972) (= *SCH* 9), 21-36, aldaar 28-29. Zie ook B.D. Shaw, 'African Christianity: disputes, definitions and "Donatists"', in M.R. Greenshields & T.A. Robinson (eds.), *Orthodoxy and Heresy in Religious Movements: Discipline and Dissent* (Lampeter 1992), 5-34, aldaar 33.
- 37 *Gesta Coll. Carth.*, 1.213-217; Augustinus, *Brevic. Collat.*, 1.14; *Ad Don. post Collat.*, 24.41.
- 38 Shaw (1992), 16-17.
- 39 Tilley (1997), 175.

Drieduizend zielen?

Over de groei van het vroege christendom

De verspreiding en het succes van het christendom in de eerste drie eeuwen hebben zowel veel onderzoekers als ook het gewone publiek geïntrigeerd. Dat een kleine, vervolgte sekte het heidendom in het Romeinse Rijk omstreeks het midden van de vierde eeuw na Christus zou hebben oververd, heeft geleid tot een overvloed aan studies. Er heerst een algemene consensus dat er op de eerste Pinksterdag zo'n 120 christenen in Jeruzalem waren, en dat een meerderheid van de inwoners van het Romeinse Rijk zich drie eeuwen later tot het christendom had bekeerd. Men is het echter niet eens over de snelheid van die groei, en dit artikel richt zich op die groei gedurende de eerste jaren van het christendom.

- door Paul Maier -

De meeste literatuur gaat uit van een minuscule en nauwelijks waarneembare groei in de eerste decennia van de kerk. Typierend is de uitspraak van Stanley Chodorow: 'In het begin groeide de [christelijke] sekte bescheiden en langzaam, als die al groeide, en trok alleen maar andere semitische joden aan.'¹ De socioloog-historicus Rodney Stark gaat uit van de aanwezigheid van duizend christenen in het jaar 40 na Chr., zeven jaar na de eerste Pinksterdag², hoewel het bijbelboek Handelingen spreekt van drieduizend die op die dag tot geloof kwamen (2:41). Deze studie wil laten zien dat het traditionele aantal genoemd in Handelingen wel eens dichter bij de waarheid zou kunnen liggen dan de lagere schattingen, en dat de bekeringen helemaal aan het begin wel eens dramatischer konden zijn dan 'een vreselijk langzame voortgang gedurende de eerste eeuw', zoals Stark stelt.³ Maar eerst moeten we het over problemen met cijfers hebben.

Overdrijving in de bronnen

Robert M. Grant stelt terecht dat cijfermateriaal uit de Oudheid 'onderdeel was van retorische oefeningen en niet

altijd bedoeld was om letterlijk te nemen'.⁴ Herodotus, de 'vader van de geschiedschrijving', meldt dat in 480 voor Chr. 2.317.000 man Perzische troepen met Xerxes de Hellespont overstaken in zijn veldtocht tegen de Grieken om de overwinning bij Marathon te wreken. Dit aantal steeg nog verder tot vijf miljoen door toetreding van rekruten uit Europa.⁵ Deze aantallen zijn onmogelijk hoog: vijf miljoen is tien keer zoveel als de omvang van de geallieerde troepen die op D-day in Normandië landden... Historici brengen allemaal deze aantallen terug tot 150.000 of 200.000.

Om bij de wereld van de bijbel te blijven, de joodse historicus Flavius Josephus, die opmerkelijk betrouwbaar is op andere terreinen, struikelt ook over cijfers. Hij wil ons bijvoorbeeld laten geloven dat de berg Tabor in Galilea dertig stadiën hoog

is (= ongeveer zesduizend meter)⁶ of dat drie miljoen mensen tijdens het Pascha Jeruzalem bezochten.⁷ Josephus had met andere antieke geschiedschrijvers een voorliefde tot overdrijving gemeen: in de verovering van Jeruzalem door de Romeinen vloeiende zoveel bloed dat op sommige plaatsen de vlammen erdoor gedoofd werden.⁸

Eusebius van Caesarea, de eerste christen-historicus, wordt vaak op een fout betrapt bij zijn triomfantelijke beweringen ten gunste van het christendom. Gedurende de regering van Tiberius (14-37 na Chr.) schrijft Eusebius in zijn *Kerkgeschiedenis*, 'De buitengewone opstanding en hemelvaart van onze Verlosser waren nu overal beroemd',⁹ en even verder: 'In elke stad en in elk dorp schoten kerken op, bevolkt door ontelbaar veel leden.'¹⁰

De brand van Rome, 8 juli 64;
door Hubert Robert (1733-1808)

naar beneden bijgesteld worden, zoals bij Herodotus. Zou niet driehonderd of zelfs dertig een historisch accurater getal zijn dan drieduizend? Misschien kan zowel intern als extern bewijs licht op de zaak werpen.

Lucas en Handelingen der Apostelen

Zijn er andere plaatsen waar de auteur van het evangelie naar Lucas en Handelingen in een van zijn twee boeken de cijfers naar boven bijstelt? In zijn introductie op het evangelie beweert Lucas een accurate weergave te geven ('na alles van meet af aan nauwkeurig te hebben nagegaan'), maar critici zullen antwoorden dat dit nauwelijks iets bewijst. Het kan relevant zijn voor deze discussie om na te gaan hoe Lucas elders met aantallen omgaat.

Soms accepteert Lucas de afgeronde aantallen die hij gevonden heeft in de synoptische traditie, bijvoorbeeld bij de spijziging van de vijfduizend. Markus noemt vijfduizend, Lucas bepaalt het op *ongeveer* vijfduizend (9:14); in de versie van Matteüs ging het om vijfduizend mannen, waarbij de vrouwen en kinderen niet werden meegerekend (14:21). Van de drie synoptische evangeliën lijkt het aantal bij Lucas het minst verhoogd.

In andere gevallen is er bij Lucas sprake van een grote nauwkeurigheid die heel geloofwaardig aandoet, zoals bij het begin van de bediening van Johannes de Doper (3:1): 'In het vijftiende jaar van de regering van keizer Tiberius, toen Pontius Pilatus stadhouder over Judea was, en Herodes viervorst over Galilea, en zijn broeder Filippus viervorst over Iturea en het land Trachonitis, en Lysanias viervorst over Abilene (...)' Lucas stelt er steeds belang in om de bijbelse gebeurtenissen synchroon te laten lopen met de hoofdlijnen van de Grieks-Romeinse politieke geschiedenis. Vanaf de verwijzing naar de regering van keizer Augustus aan het begin van zijn evangelie, tot het vermelden van de belangrijke wijziging in de plaats van handeling bij de overdracht van Jezus aan Herodes Antipas op Goede Vrijdag. Lucas is de enige evangeliëschrijver die dat laatste vermeldt. Andere voorbeelden van Lucas' nauwkeurigheid zijn te vinden in Lucas 1:56, 2:37, 2:42, 8:43 en 13:4 en zo zijn er meer te noemen.

Ook in Handelingen relateert Lucas de ontwikkelingen binnen het christendom voortdurend aan tijd en plaats in de wereld rond de Middellandse Zee, vooral in de tweede helft van het boek. Lucas beschrijft Paulus' reizen met grote nauwgezetheid. De routes zijn vandaag nog te volgen en ook de talloze aantallen die hier genoemd worden, lijken geloofwaardig: Paulus verblijft achttien maanden in Korinte, gaat mee op een schip met 276 passagiers, doorstaat een storm van veertien dagen, etcetera. Deze verwijzingen tonen aan dat het aanhalen van andere aantallen door Lucas niet overdreven lijkt. De grotere aantallen echter - de drieduizend bekeerlingen met Pinksteren, de duizenden onder de joden die gelovig zijn geworden (21:20), moeten nog onderzocht worden.

Regelmatig wordt beweerd dat zulke aantallen onmogelijk zijn, gezien de omvang van Jeruzalem in die tijd. Stark suggereert een bevolkingsomvang van 20.000; dit aantal blijkt

Waarschijnlijk bedoelde geen van deze antieke bronnen oneerlijk te zijn in zijn weergave. Eerder, als het opblazen van cijfers toen de norm was en overdrijving een algemeen middel, dan zou elke antieke geschiedschrijver in de verleiding komen om dit gebruik toe te passen. Zijn verhaal zou immers in vergelijking met andere verhalen tekort kunnen schieten, en hij kon daarom niet het soort accurate gegevens leveren dat moderne mensen eisen uit vrees dat zijn eigen verhaal te lijden zou hebben als het vergeleken zou worden.

Tegen deze achtergrond kunnen we ons afvragen of Lucas in het boek Handelingen niet ook het aantal bekeringen heeft overdreven: van 120 bij het begin van het christendom (1:15) via drieduizend (2:41) tot vijfduizend (4:4). Wellicht, zeggen sommigen, moeten deze aantallen met factor tien of hoger

voor voor nieuwtestamentische begrippen echter veel te beperkt. Joachim Jeremias gaat uit van 30.000¹¹, John Wilkin-son komt op 70.000¹². We moeten echter bedenken dat de bevolking van Jeruzalem tijdens de grote joodse feesten verdrie- of viervoudigde, als duizenden pelgrims en proselieten uit Palestina, Egypte, Syrië en de diaspora in de stad verbleven. Zelfs Jeremias, die zijn schatting voor de normale situatie in Jeruzalem naar beneden had bijgesteld tot 30.000, kwam in dat geval uit op de aanwezigheid van 180.000 mensen¹³. En dan is Lucas' bewering over 3000 bekeerlingen op de Pinksterdag heel plausibel.

Lucas is in ieder geval consistent. In Handelingen 17:6, waar het gaat over de activiteiten van Paulus in Tessalonica tijdens zijn tweede zendingsreis, schreeuwen Paulus' tegenstanders: 'Dezen, die de wereld in opschudding gebracht hebben...' De indruk van een zich krachtig uitbreidend christelijk in de mediterrane wereld is onmiskenbaar. Dit wordt herhaald door de joden in Rome met wie Paulus later in debat gaat: 'want wat deze sekte betreft, ons is bekend dat zij overal tegenspraak vindt.'

Naast deze dingen is er aanzienlijk bewijs buiten de boeken van Lucas om niet aan zijn geloofwaardigheid te twijfelen.

Apostelen

Volgens Eusebius refereerde Paulus van Tarsus gewoonlijk aan het evangelie van zijn metgezel Lucas als aan 'mijn evangelie'.¹⁴ De verwijzingen in de brieven van Paulus naar de verspreiding en de groei van het christendom komen volledig en onbetwist overeen met de massale bekeerling in Jeruzalem zoals door Lucas geschetst. Die groei en verspreiding zouden ook nauwelijks geloofwaardig zijn zonder zo'n dramatisch begin. Rond 56 na Chr. - voordat Paulus zelf of enig andere apostel ook maar een voet in Rome had gezet - kon Paulus aan de kerk van Rome schrijven: 'In de eerste plaats dank ik God door Jezus Christus over u allen, omdat in de hele wereld over uw geloof wordt gesproken.' Toen Paulus uiteindelijk drie jaar later in Rome arriveerde, waren er gelovigen in Puteoli aan de baai van Napels die hem graag een week onderdak gaven, waarna twee delegaties van de kerk te Rome Paulus verwelkomden bij de 43^e en 33^e mijlsteen op de Via Appia. Deze voorbeelden tonen duidelijk aan dat er een sterke vitaliteit was in het vroege christendom in Italië, en de weergave lijkt te veel op een ooggetuigeverslag om als overdrijving af te doen.

In zijn brieven vanuit de gevangenis in Rome verbreedde Paulus zijn succes: hij schrijft aan de kerk te Philippi: 'U groeten al de heiligen, inzonderheid die aan het huis van de keizer verbonden zijn' (4:22). Zo ook aan de gelovigen in Kolosse: 'Immers, in de gehele wereld draagt het [evangelie] vrucht...' Misschien echter uitte Paulus alleen triomfalistische frasen, als een spirituele *cheerleader*, de heiligen opporrend met verheven doch overschatte beweringen die handig genoeg overeenkwamen met die van zijn metgezel Lucas. Dit is niet het geval. Andere apostelen wijzen op een soortgelijke spreiding van het christendom over de mediterrane wereld, zoals Petrus in 1 Petrus 1, waarin hij schrijft aan de gelovigen in

Pontus, Galatië, Cappadocië, Asia en Bitynië.

Het moet toegegeven worden dat we alle zinspelingen op de groei en verspreiding van het vroege christendom tot nu toe ontleend hebben aan christelijke bronnen. Er is echter meer.

Buitenbijbels

Dat het christelijk geloof zich verspreidde, wordt bevestigd in buitenbijbelse bronnen. In zijn *Divus Claudius* maakt Suetonius melding van joods-christelijke geschillen die uitbraken in het stadsdeel Trans-Tiber van Rome, als gevolg waarvan keizer Claudius de joden verbande uit Rome.¹⁵ Deze controversen en uitzetting vond plaats in 49, slechts zestien jaar na de Pinksterdag in Jeruzalem. Lucas vermeldt nog in dit verband Aquila en Priscilla, collega's van Paulus (Handelingen 18:2).

Een verkwikkend accuraat antiek historicus, Cornelius Tacitus, beschreef in zijn *Annales* de belangrijke gebeurtenissen die zich jaar in jaar uit in Rome afspeelden onder de keizers van het Julisch-Claudische huis gedurende de eerste eeuw. De zucht naar sensatie en de overdrijving van Plinius schuwend, beweert Tacitus '*sine ira et studio*', zonder boosheid en partijdigheid te schrijven. Nu moeten we natuurlijk niet meer of minder geloofwaardigheid hechten aan deze claim dan aan Lucas' vergelijkbare verantwoording aan het begin van diens evangelie. Zoals Lucas ten gunste van de christenen bevooroordeeld was, was Tacitus bevooroordeeld tegen hen, zoals uit het straks volgende citaat genoegzaam blijkt. Daarom moeten we niet verwachten dat Tacitus cijfers zou opblazen ten gunste van het christendom of haar groei, verspreiding en succes zou aangeven. Het nu volgende speelt zich af als keizer Nero reageert op geruchten als zou hij in 64 de stad Rome in brand hebben gestoken, zo'n vier of vijf jaar na de komst van Paulus naar Italië: 'Om de geruchten de kop in te drukken, stelt Nero een groep mensen in zijn plaats als schuldigen, veracht om hun deugden, mensen die de menigte 'christenen' noemt en die Nero met de grootste wreedheid straft. De bron van de naam, Christus, had ten tijde van de regering van Tiberius, onder procurator Pontius Pilatus de doodstraf ondergaan. Het verderfelijke bijgeloof was even onder controle, om daarna met des te meer kracht door te breken, niet alleen in Judea maar ook in de hoofdstad van het rijk zelf, waar alle verschrikkelijke en beschamende dingen van overal vandaan samenvloeiden en in de mode raken. Eerst werden de leden van de sekte die er voor uitkwamen, gearresteerd, daarna werden op hun onthulling grote aantallen veroordeeld, niet zozeer op beschuldiging van brandstichting als wel van haat tegen de mensheid' (Annales 14.44). Tacitus vervolgt met de lugubere beschrijving van hoe christenen met wilde dieren moesten vechten, gekruisigd werden of op een paal gespietst en in brand gestoken.

Pogingen om de authenticiteit van deze passage te bestrijden, zijn mislukt. Tacitus' melding van 'grote aantallen' of 'een immense menigte' - *multitudo ingens* - hoewel vaag, betekent vele honderden, zo niet duizenden, als nagegaan wordt hoe Tacitus op andere plaatsen dergelijke bewoordingen gebruikt. En de zin slaat alleen op de christenen die werden gear-

resteerd, en niet op het beslist hogere aantal gelovigen dat zich in Rome verborgen hield of wegluchtte. Let wel, in het model van Stark zouden er in 65-66, tijdens de vervolging door Nero, over de hele wereld ongeveer 2500 christenen zijn; in de passage hiervoor is sprake van zo'n aantal voor één stad. Het is gerechtvaardigd, uitgaande van de Pinksterdag in 33 en de Grote Brand van Rome, slechts 31 jaar later in 64, om uit te gaan van een veel sterker begin van het christendom. Want een filosofie of een leer die zich in zo korte tijd zo ver over de antieke wereld verspreidt, is ongeëvenaard. Nogmaals, dat duidt op een krachtig begin.

Maar er is meer. In 112 waren de christenen in Klein-Azië zo talrijk dat Plinius de Jongere, gouverneur van Bithynië, aan keizer Trajanus vroeg wat hij moest doen aan het groeiende probleem van de christenen. Hij schreef dat 'een groot aantal personen, jong en oud, man en vrouw, rijk en arm, voor het gerecht werd gebracht. (...) Niet alleen de steden, maar ook de dorpen en het platteland zijn besmet door het contact met deze rampzalige [christelijke] cultus. Maar ik denk dat het nog steeds mogelijk is om het onder controle te houden en aan te wenden voor betere doelen, want het lijdt geen twijfel dat mensen massaal naar de tempels beginnen te komen, die al heel lang bijna geheel verlaten waren. Het vlees van offerdieren is weer overal verkrijgbaar, terwijl het tot voor kort nauwelijks door iemand werd gekocht. Dit toont duidelijk aan dat een groot aantal mensen zich zou bekeren als ze de kans krijgen boete te doen.'¹⁶

De verwijzing naar het platteland is verrassend. Ons woord 'pagaan' - heiden - komt van het Latijnse woord *pagani* - de mensen van het platteland, die zich vermoedelijk als laatsten tot het christendom bekeerden; het christendom was primair een stedelijk fenomeen. Toch bekeerden plattelanders zich al in 112, althans in Klein-Azië. Ondertussen schreef in Rome Justinus Martyr zo'n vijftien jaar daarvoor de (waarschijnlijk overdreven) bewering: 'Want er is geen volk onder de mensen, hetzij barbaren hetzij Grieken of wat zij ook zijn, nomaden of zwervers of herders in tenten, onder wie de gebeden en dankzeggingen niet geofferd worden in de naam van de gekruisigde Christus.'¹⁷

De discussie kan worden voortgezet met kleurrijk bewijs van de Noord-Afrikaanse kerkvader Tertullianus. In zijn prikkelende apologetiek ten gunste van de kerken en tegen de Romeinse staat geeft hij een aantal aanwijzingen betreffende de groei van het christendom. In zijn *Ad nationes* bijvoorbeeld hoont hij de heidenen in Rome in een beroemde passage: 'Dag aan dag zuchten jullie over het steeds toenemende aantal christenen. Jullie voortdurend geschreeuw is dat jullie staat door ons wordt overvallen, dat de christenen in jullie landgoederen, jullie kampen en jullie kazernes zijn. Jullie treuren erover als een ramp dat elke leeftijdsgroep, elke rang aan ons wordt overgedragen.'¹⁸

Door vervolging werd volgens Tertullianus de kerk alleen maar gesnoeid, waardoor de plant gezonder werd dan ooit en zou kunnen uitbotten. 'Ja, jullie magistraten, jullie mogen dan het gepeupel een plezier doen met jullie wreedheden jegens ons, maar jullie verspillen je moeite. Wij vermenigvuldigen ons als jullie ons wegmaaien: het bloed van Christus is het zaad.'¹⁹

Dit laatste is bij ons bekend geworden als: 'Het bloed van de martelaren is het zaad van de kerk.'

We hebben met dit artikel willen aantonen dat de aantallen die Lucas in Handelingen geeft ten aanzien van de groei van het vroege christendom in Jeruzalem, niet genegeerd moeten worden of afgedaan als retorische overdrijving. Het bewijs binnen en buiten de bijbel wijst duidelijk op een dramatische uitbreiding op en na de Pinxterdag.

Vertaling: Wendelmoed Knol-Nap

Personalia

Dr. P.L. Maier is als Russell H. Seibert Professor of Ancient History verbonden aan het Department of History aan Western Michigan University.

Hij publiceerde onder meer *In the Fullness of Time. A Historian Looks at Christmas, Easter and the Early Church*; *Josephus. The Essential Works* en Eusebius. *The Church History*.

Noten

- 1 Stanley Chodorow et al., *The mainstream of civilization I* (Fort Worth 1994) 108.
- 2 Rodney Stark, *The rise of christianity* (San Francisco 1996), 4-7.
- 3 Stark, *The rise of christianity*, 7.
- 4 Robert M. Grant, *Early christianity and society. Seven studies* (San Francisco 1977) 7-8
- 5 Herodotus, *Persian wars* 7.60vv.
- 6 Josephus, *Jewish war* 4.55.
- 7 Ibidem, 2.280.
- 8 Ibidem, 6:403vv.
- 9 Eusebius, *Church History*, 2.2.
- 10 Ibidem, 2.3.
- 11 Joachim Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus* (Philadelphia 1988), 84. Vert. van *Jerusalem zur Zeit Jesu*.
- 12 John Wilkinson, *Jerusalem as Jesus knew it* (Londen 1978), 66.
- 13 Jeremias, *Jerusalem*, 84.
- 14 Eusebius, *Church History*, 3.4.
- 15 Suetonius, *Divus Claudius*, 25.
- 16 Plinius de Jongere, *Letters*, 10.96.
- 17 Justinus, *Dialogue with Trypho*, 117.
- 18 Tertullianus, *Ad nationes*, 1.14.
- 19 Tertullianus, *Apologeticum*, 50.12vv.

Hoogleraar Fik Meijer vindt dat elkaar helemaal 'See you later,

Tegelijk met dit nummer van *Transparant* verschijnt zijn boek *Vercingetorix*. In mei komt *Wagenrennen* uit, de opvolger van *Gladiatoren*, dat binnen een jaar aan de vierde druk toe is. Menig historicus zou daar een moord voor doen. Fik Meijer hoeft zo ver niet te gaan; de Romeinen, die hij voor een breed publiek laat herleven, deden het al voor hem. 'Dat rijk werd groot door geweld. De morele afwegingen die wij nu maken, had men toen veel minder.'

- door Herman Veenhof -

Fik Meijer, hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, heeft gemengde gevoelens over het woord populair-wetenschappelijk. 'Alsof dat een tegenstelling zou zijn; dat hoeft helemaal niet. De beste wetenschappelijke werken zijn vaak zeer toegankelijk geschreven. Vooral de angelsaksische traditie op dit gebied is sterk.'

Meijer schuwt het publiek niet. 'Mijn streven is niet naar het Bekende Nederlanderschap. Maar goede artikelen schrijven in media, een keer lesgeven op scholen, aan de hand van een stuk film of sport in klassieke tijden en bijeenkomsten in de betere boekhandel, dat vind ik schitterend. En ja, ik wil niet ontkennen dat de ijdelheid wordt gestreeld als ik merk dat mijn vakgebied aanslaat bij een grotere groep.'

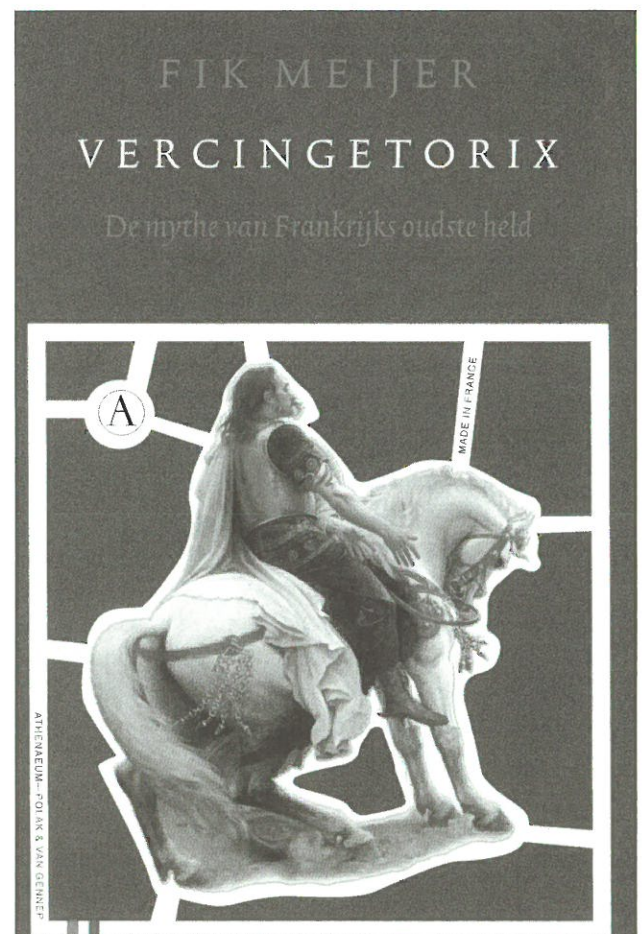
Hoever kun je gaan, met dat populariseren? Vrij ver. 'Zolang je de essentie van je vak maar niet aantast. Niet simplificeren om te scoren. Maar de meeste moeilijke dingen kun je wel eenvoudig zeggen of schrijven, juist als je de materie beheerst.'

Vercingetorix

Meijer is net klaar met *Vercingetorix* en – je zult het net zien – haalde nog even een misser uit de flaptekst. 'Ik schreef dat zijn figuur populair was in royalistische kring, maar dat moet zijn: bij de republikeinen in Frankrijk. De monarchisten zwe-

ren bij de vroegmiddeleeuwse Frankische koning Clovis en de fans van het huis d'Orléans bij Jeanne d'Arc. Grappig is dat *Vercingetorix* niet voorbehouden bleef aan één partij. In de oorlog gebruikten zowel Pétain (van de Vichy-regering) als verzetsleiders zoals generaal De Gaulle hem als voorbeeld-Fransman.'

Vercingetorix, die kennen we heden ten dage vooral uit het stripverhaal. Bij *Asterix* is hij een rijzige, rossige vechtjas met een enorme snor. De oude Nestorix mompelt steevast over de roemrijke overwinning bij Gergovia, een hoogte ten zuiden van Clermont-Ferrand. Die is historisch. Komisch is Nestorix' reactie op Alesia ('ken ik niet!'). Toch dolf *Vercingetorix* daar, in 52 voor Christus, het onderspit. Hij liet zich met tachtigduizend man insluiten in een dal van negentig hectare en het

popularisering en wetenschap

niet uitsluiten

Gladiator'

ontzettingsleger van driehonderdduizend Gallische krijgers (alle stammen hadden zich verenigd) kwam te laat. 'Een typische Kesselschlacht', zegt Meijer, refererend aan Stalingrad en de overgave van generaal Von Paulus.

Bij Asterix gooit Vercingetorix zijn wapen en schild niet aan, maar óp de voeten van Julius Caesar ('Klengg!, Au!!'). En zelfs de vrije versie van het duo Goscinny & Uderzo blijkt gedeeltelijk waar. Meijer laat Plutarchus aan het woord die de scène tweemaal beschrijft. Vercingetorix onderwierp zich aan Caesar en hoopte op genade, omdat hij vroeger had behoord tot 'de kweekvijver van jonge tirannen' (Martin), die Caesar in de veroverde gebieden als bestuurders inzette.

Maar het omgekeerde gebeurde: Caesar was zo kwaad over Vercingetorix' ontrouw dat hij hem als krijgsgevangene rondparadeerde in Rome en in 46 voor Chr. alsnog liet doden, overigens slechts twee jaar voor zijn eigen fatale Idus van maart. Meijer beschrijft Vercingetorix als historische figuur, maar ook als illustratie van de Franse natiestaat die de geschiedschrijvers vanaf de negentiende eeuw voor ogen stond. Daartussen zat 1500 jaar vergetelheid. Bijna als reactie werd Vercingetorix daarna meer dan op het schild geheven. Richenet Bayard zet de Gallische held naast Jezus Christus. Beiden zijn een voorbeeld, blonken uit in naastenliefde, gingen ongelukkig ten onder, maar kregen een eervolle plaats in de geschiedenis. En nog bonter maken M. en A. Leblond het: 'Vijftig jaar voordat in het oosten Jezus werd geboren, was in het westen een messias van het aardse vaderland gevonden met de opdracht de mensen de noodzaak, de schoonheid en de moed van het offer te tonen.'

Film en sport

In zijn nieuwste boek, *Wagenrennen in het Circus Maximus* (het verschijnt in mei) duikt Meijer in de Romeinse sportwereld. 'In dat stadion konden honderdvijftigduizend mensen, omdat de baan honderden meters lang was. Je had echt alle aspecten die je nu bij het voetballen hebt. Mensen die levenslang fan waren van een bepaalde club of combinatie, kleren droegen in die kleuren. Als je dan voor Feyenoord was terwijl de keizer Ajax protegeerde, was dat niet slim.'

Meijer trekt niet zo maar parallellen tussen de klassieken en nu. Vooral de beleving en de moraal verschilde nogal van

onze tijd. Hij ergert zich aan collega's die vanuit het nu een oordeel vellen over hoe de mensen in de Oudheid waren. 'Daarom heb ik mezelf in *Gladiatoren* ook verplaatst in de rol van een gemiddelde toeschouwer. Die was gefascineerd. Afkeuring was er hoogstens als een zwaardvechter niet waardig verloor of als de keizer iemand liet doden terwijl het publiek vond dat die genade had verdiend.'

Meijer weet nog steeds niet of hij als Romein naar de uitingen van brood en spelen zou zijn gegaan. Ooit woonde hij een stierengevecht bij, maar dat beviel niet. 'Ik vond het zielig en vernederend voor zo'n mooi dier. Bovendien ken ik de regels niet en dan is het saai.' Maar de Spanjaarden om hem heen snapt de fitnesses wel degelijk, en genoten. Zo moet het ook bij de Romeinen gegaan zijn, ondanks de stromen bloed bij de jachtpartijen 's morgens, de executies in de lunchpauze (wijntje erbij en een handje gebrande pijnboomspitten) en de gladiatorenengevechten 's middags. Het lijkt gechargeerd, maar zo ging het echt. Alleen zaten de vips onderaan de arena en waren de 'skyboxen' gereserveerd voor vrouwen; die mochten geen contact krijgen met de kampvechters of het gemene volk.

'De zuigkracht was enorm. Ook bij christenen. Tertullianus schreef eind tweede eeuw wel een vlammend protest, *De Spectaculis*, maar juist Augustinus wijdt een lange passage aan zijn leerling Alypius. Die ging met een kritische geest naar de spelen kijken, liet zich volledig meeslepen en kwam terug, beschaamd maar met rode koontjes.'

Augustinus is groots, vindt Meijer. 'Iedereen zou hem moeten lezen. Om zijn taal en zijn apologetiek, maar vooral om zijn menszijn; hij was van vlees en bloed, had dat hele uitgaansleven van vermaak en brasserie ook zelf meegemaakt. Hij oordeelde dus altijd vanuit begrip.' De man van de stad Gods had zich vast niet thuisgevoeld in het Genève van Calvijn, denkt Meijer.

Met belangstelling kijkt hij naar films. 'Na de oorlog tot medio jaren zestig was er een hausse aan klassieken in Hollywood. *Ben Hur*, *De Mantel*, *De Tien Geboden*, *Cleopatra*, allemaal dure megaproducties. Ik vind dat helemaal niet storend en er zijn zelfs collega's die op de filmset te vinden zijn. Niet altijd voor advies. Ik ken een Amerikaanse oudheidkundige die mee-

speelde in *Barabbas*. Moest-ie drie dagen in de brandende zon "Laat hem vrij!" roepen in een menigte. De scène duurde uiteindelijk twaalf seconden!

Meijer was verbaasd over de speelfilm *Gladiator*. In zijn boek wijdt hij er een hoofdstukje aan. 'Spartacus uit 1960 was een langdradig geheel, maar er werden minder fouten in gemaakt op historisch gebied. Veertig jaar later, met zoveel research en een miljoenenbudget zie je bij *Gladiator* echt basale missers: de baas van de trainingsschool (de lanista) heet Proximo en niet Proximus en het opschrift op het gebouw luidt Ludus magnus gladiatores in plaats van gladiatorum; elke leraar Latijn ziet dat meteen.

De gevechten zijn massale evenementen met dieren en gladiators door elkaar en uitrustingen die zijn samengesteld uit elementen vanaf de vijfde eeuw voor tot in de vierde eeuw na Christus. Terwijl de gladiatoren juist waren onderverdeeld in een groot aantal categorieën met nauwkeurig omschreven wapens en kleding en vchten in vaste combinaties.

Je ziet ook in de film dat Marcus Aurelius moreel bezwaar tegen de spelen heeft en dat zijn zoon Commodus hem in bed vermoordt. Allemaal onzin, de spelen waren nooit een discussiepunt in Rome en de vader van Commodus stierf gewoon uit zichzelf. Maar goed, ik vind het wel een heel spannende film, hoor. Ik gebruik hem op scholen.'

Het plasje van Caracalla

Meijer schuwt het theatrale niet, want daar ging het om bij wagenrennen en gladiatorenspelen. Oorspronkelijk begrafenisceremoniën uit Campanië, later festiviteiten van rijke Romeinen en ten slotte staatszaak, een stuk gereedschap in handen van keizers die tegelijk aan hun beeldvorming werkten en het volk tevreden hielden: in de arena waren gratis plaatsen (hoog en ver) voor de armen en soms werd er een loterij gehouden of voedsel uitgedeeld; de kadavers van de gedode wilde dieren hadden zo nog nut.

Meijers voorgaande boek, *Keizers sterven niet in bed*, was een bestseller. Dat moest ook wel, want van de 86 gelauwerkrante exemplaren gingen er 53 gewelddadig dood. Er werd vooral vreedzaam gestorven als je keizer was in de begintijd, lang aan het bewind, of christen. Christelijke keizers werden niet minder vaak afgezet, maar konden behalve ter dood gebracht ook nog bisschop worden gemaakt in een ver verbanningsoord. Het overkwam Avitus in 456 en Glycerius in 474.

Bij het lezen van het boek valt een lichte correlatie op; naarmate een Romeinse keizer langer regeerde, liep hij een kleinere kans op een gewelddadige dood. Dat geldt vooral voor de vroegere periode. In de derde eeuw vallen de kronen als rijpe appels, de soldatenkeizers zijn soms zelfs niet meer dan maanden in functie: recordhouder moet Quintillus zijn, die in september 270 slechts zeventien dagen op de troon zat.

Meijers boek is serieus, met analyse, inleiding en epiloog. Maar soms ook bijna komisch, in alle bloederigheid. Er zijn sterfscènes te vinden die lezen als een filmscript, of het nu een koningsdrama is of slapstick. Tot de laatste categorie behoort ongetwijfeld het overlijden van Valentinianus I op 17

november 375. Hij wond zich zo op over de brutale mond van de aanvoerder van de zojuist door hem verslagen stam van de Quaden (!), dat hij ter plekke stierf aan een hartaanval.

En ja, dan is Fik Meijer niet te beroerd om – in navolging van Ammius Marcellinus – even alle registers open te trekken: 'Zijn lichaam schokte, hij hikte en rochelde, zijn tanden knarsten en zijn vuisten sloegen machteloos rond in de lucht. Zijn gezicht vertoonde blauwe vlekken, ten teken dat de dood langzaam intrad. Kort daarop blies hij de laatste adem uit.'

Er zijn meer opmerkelijke manieren van overlijden en ze komen allemaal aan bod. Vitellius vluchtte, gehuld in lompen, in 69 met een pot goud en een hond een portiershokje in en wachtte tot hij werd herkend en doorstoken. Vespasianus stierf tien jaar later in een geweldige aanval van diarree. Lucius Verus werd in 169 getroffen door een beroerte in zijn reiskoets.

Caracalla werd in 217 vermoord door zijn schildknaap toen hij van zijn paard was afgestegen om een plasje te doen. 'Dat vind ik zelf de opvallendste', zegt Meijer. 'Juist deze keizer deed er alles aan om zich de klok rond te beveiligen en dan laat-ie zich zó verrassen.'

Heliogabalus belandde in 222 net zoals een stel collegae aan een vleeshaak in de Tiber, Decius zakte in 249 in een moeras, Maximinus Daia werd in 313 vergiftigd, maar het spul werkte slecht; hij werd er alleen krankzinnig van en bonkte dagenlang met zijn hoofd tegen de muur zodat de moord toch nog lukte.

Julianus (door christelijke geschiedschrijvers Apostata, De Afvallige genoemd) vergat in 363 zijn pantser in de slag tegen de Perzen, zodat hij door de eerste de beste pijl werd getroffen. Zijn opvolger Jovianus was een overtuigd christen en veelvraat. Zijn dood is een raadsel. Hij stierf ofwel door koolmonoxide, ofwel door de chemicaliën die als damp van een pasgeverfde muur kwamen ofwel door een te grote portie paddestoelen met. Maximus ging dood door een steen uit de menigte die hem in 455 op de slaap trof, Anthemius stierf in 472 in een kerk waar hij zich als bedelaar had vermomd.

Nautisch onjuist

Meijer – een verteller, die in de loop van het gesprek steeds jonger lijkt te worden, tutoyeert en gepassioneerd over toneel en literatuur praat – is nog altijd verbaasd over zijn boek *Paulus zeereis naar Rome*. Hij vindt het zelf een van zijn betere titels. 'Omdat het echt om een reconstructie gaat, met veel puzzelen, ontbrekende stukjes en denkwerk.'

Verbaasd is hij vanwege het gebrek aan reacties uit theologische kring. 'Ik heb wel contact gehad met professor Manenschijn – emeritus aan de theologische faculteit van de Oudestraat in Kampen. Die schreef in 1996 zelf een boek over de ontvangst van Paulus bij de gastvrije 'barbaren' op Malta.'

Maar overigens bleef het stil in domineesland. Terwijl de strekking van Meijers *remake* van Handelingen 27 en 28 toch echt is dat er zeevaarttechnisch niet veel van klopt, dat Lucas met vijf oerversies van het reisverhaal heeft zitten klussen, heen en weer laveert tussen de wij- en hijvorm en Paulus' rol

tijdens het schrijfproces steeds belangrijker is geworden; de apostel is letterlijk 'opgehemeld'.

Volgens de Bijbel redde hij de boot en de mensen, door adviezen, het optreden van een engel Gods en gebed. Maar in feite – stelt diepzeeduiker Fik, hij haalde van alles boven water bij Bodrum aan de Turkse westkust – deden de zeelui op dat schip een prima job; ze kaptten op tijd het anker, haalden de bijboot aan boord en gooiden de ballast overboord, met het dure graan als laatste item. Hadden ze naar Paulus geluisterd, waren de 276 opvarenden met man en muis vergaan.

Dat is de implicatie van Meijers boek. Er wordt uiteindelijk een toch wat ironiserend portret van de apostel geschetst. Paulus was een wijsneus in de Here, een nautische nitwit. Graag was Meijer – van oorsprong rooms-katholiek, maar aardig thuis in de wereld van steile protestanten – in debat gegaan met de H.H. Theologen. Maar er gebeurde niets.

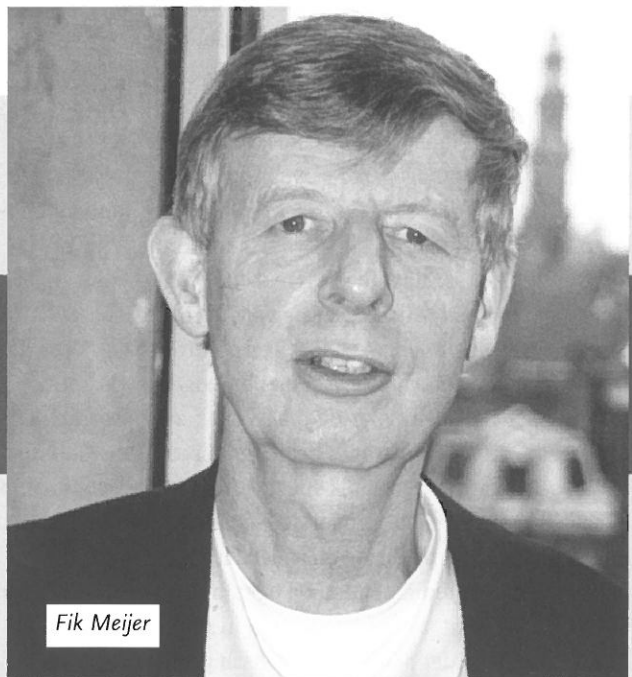
Dan doen wij maar iets. Kloppen de Handelingen maritiem niet? Dat is toch geen (scheeps)rampe? Een christen-geschied-

wetenschapper gelooft er niks minder om. Er zijn wel meer 'tegenstrijdigheden' in de Bijbel en metahistorisch zijn ze vaak van ondergeschikt belang, of syllogismen in de trant van 'Kan de almachtige God een steen maken die Hij zelf niet kan optillen?'

Misschien gaf Paulus wel expres slechte adviezen aan de scheepsbemanning. Dan werd extra duidelijk dat ondanks de nautische vaardigheden iedereen totaal afhankelijk was van de enige God. 'Dat is een leuke variant', zegt Meijer. 'Maar zoiets had ik graag in een vakblad van theologen gelezen.'

Personalia

Herman Veenhof (1959) studeerde geschiedenis in Utrecht en is journalist bij het *Nederlands Dagblad*. Hij redigeert sinds 1997 *Over de grenzen van het weten* (de jaarlijkse publicatie van de Vereniging van Akademie-Onderzoekers van de KNAW) en (co)publiceerde o.a. *De rivier stroomt heen en terug* (1991), *Srebrenica, het oorlogsdagboek van Piet Hein Both* (1995) en *Nederland-Duitsland, spiegel van culturen* (1998).

Fik Meijer

Fik Meijers loopbaan

Prof. dr. F.J.A.M. Meijer (Leiden, 1942) studeerde klassieke letteren in zijn geboorteplaats en promoveerde in 1973 op de Catilijnse samenzwering. Hij doceerde aan het Bonaventura College in Leiden en aan opleidingen voor MO. Vanaf 1980 werkte hij als hoofddocent en bijzonder hooglearaar Zeegeschiedenis en Maritieme Archeologie van de klassieke oudheid aan de Universiteit van Amsterdam. In 2000 werd hij daar hoogleraar Oude Geschiedenis.

Fik Meijer en zijn vrouw hebben een zoon en dochter en inmiddels vijf kleinkinderen, waaronder een drieling. In 1985 en 1986 schaatste Meijer de Elfstedentocht uit. Hij deed er ruim elf uur over ('vooral de laatste was een vakantierit: net onder het vriespunt en mooi ijs'). In 1997 moest hij opgeven door ziekte. 'Nu heb ik mijn startkaart teruggegeven; je moet

blijven trainen en daar heb ik als 61-jarige niet zo'n zin meer in.' Plannen voor na 2006: boeken schrijven voor een breed publiek en (het leiden van) reizen.

Belangrijkste publicaties

alle bij Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam:
Wagenrennen in het Circus Maximus. Vermaak voor keizer, senaat en volk (juni 2004)
Vercingetorix. Frankrijks oudste held (februari 2004, 142 blz., € 10,-)
Gladiatoren. Volksvermaak in het Colosseum (2003, 252 blz., € 19,95)
Vegetius. Het Romeinse leger. Handboek voor de generaal (2002, 177 blz., € 19,95)
Keizers sterven niet in bed (2001, 237 blz., € 19,95)
Paulus' zeereis naar Rome (2000, 213 blz., € 20,50)

Overig:

Met H. Beliën:
Op zoek naar het Romeinse rijk, Haarlem 2000
De oude geschiedenis in een notendop, Amsterdam 2000

Met M.A. Wes (vertaling en toelichting):
Flavius Josephus, *Tegen de Grieken*, Amsterdam 1999
Flavius Josephus, *De Oude Geschiedenis van de Joden*, Amsterdam 1996-8
Flavius Josephus, *De Joodse Oorlog en Uit mijn leven*, Amsterdam 1992

Verder schreef Meijer nog tientallen boeken en artikelen: vertalingen van klassieke schrijvers, opstellen voor het oudheidkundig tijdschrift *Lampas*, dag en weekbladen.

Aan het slot van de Romeinen-brief zegt Paulus: 'Groet Priscilla en A'quila, mijn medewerkers in Christus Jezus; die voor mijn leven hun hals hebben overgehad. Ik dank niet alleen hen, maar alle gemeenten der heidenen. Groet ook de gemeente in hun huis. Groet Epénetus, mijn beminde, die de eersterling is van Achaje in Christus. Groet Maria, die veel voor ons gearbeid heeft.' Daarna volgen nog vele gemeenteleden die persoonlijk bij hun naam worden genoemd. Er wordt vaak bij gezegd wat ze voor Paulus hebben betekend, of in welke relatie zij tot hem staan. We blikken hier even in in een zeer pril ontwikkelingsstadium van de vroege kerk.

- door Marten van Willigen -

Hoelang heeft het bestaan van de huisgemeente, waar Paulus hier in de Romeinen-brief over spreekt, geduurd? In Rome in ieder geval niet altijd, getuige de imposante kerkgebouwen die hier enkele eeuwen later reeds werden gebouwd. Maar, waar ligt de grens dan? Het oudste 'kerkgebouw' uit Doura-Europos (ongeveer 250 n. Chr.) biedt plaats aan zo'n vijftig gelovigen. Doura-Europos is in vergelijking met Rome een veel kleinere plaats en een huisgemeente van zo'n vijftig zielen is vermoedelijk een beeld dat we ook in andere plaatsen kunnen tegenkomen, al spreken we dan al van de derde eeuw.

Wat is de gemeente, de *ekklesia*? In het boek Handelingen krijgen we een goed beeld van de verschillende gemeenten; een grote gemeente in Jeruzalem, die bijeenkomsten heeft met veel 'leden' op het tempelplein, maar anderzijds 'van huis tot huis brood breekt'. Genezingen spelen in Jeruzalem een belangrijke rol, Petrus en Johannes genezen in Jezus' naam de kreupele die bij 'de Schone Poort' van de tempel zit (Hand. 3). Buiten Jeruzalem lezen we hier echter weer weinig over, dus kennelijk was dit niet een algemeen voorkomend verschijnsel. Buiten Jeruzalem zijn ook de talloze kleine(re) gemeenten, met name ook de vele gemeenten die Paulus gesticht heeft.

De huisge

Een beroemd document dat zicht geeft op de kerkdienst in de vroeg-christelijke kerk, is de brief die Plinius schrijft aan keizer Trajanus. Hij beschrijft in de brief hoe christenen op een bepaalde dag, voor zonsopgang, naar een bepaalde plaats gaan, hier plechtig beloven niet te zullen echtbreken, te stelen of overspel te bedrijven en een gebed deden tot hun God. We hebben hier een prachtige blik op de vroegchristelijke eredienst, in zijn rudimentaire vorm. Na de dienst gaat iedereen weer zijns weegs en gaat het dagelijks leven weer zijn gang. Slaven komen weer terug bij hun meesters tegenover wie ze hun verplichtingen hebben. Maar, in die vroege ochtend, om vier uur, zijn ze even geen slaaf meer, maar kinderen van één Vader, broeders in Christus, deelgenoten in het geloof. Broeders en zusters die zich bezighouden met de onzichtbare dingen, 'ta aorata'.

Ik denk aan de zendingsreizen van Paulus. De diensten worden gehouden in de synagoge, of gewoon in de open lucht (op de Areopagus bijvoorbeeld). De beschrijvingen in Handelingen laten duidelijk zien dat Paulus voortdurend met zijn medemens in gesprek is. Maar die gesprekken zijn heel open en leiden lang niet altijd tot de bekering van de gesprekspartner. In Efeze blijft Paulus twee jaar. Hij discussieert er veel. Voor de Celsus-bibliotheek? Dat is beslist niet onmogelijk. Als ontmoetingspunt is het plein voor de bibliotheek zeer geschikt. De boodschap, de verkondiging is helder en direct: Jezus Christus en Die gekruisigd. We zien als effect van Paulus' verkondiging heel vaak een tweedeling onder de luisteraars ontstaan: sommigen geloven zijn prediking en willen zich laten dopen, anderen geloven die prediking niet. De opstanding vormt niet zelden het breekpunt, zoals bijvoorbeeld in Athene. Leven na de dood? Kom nou! Met name 'de filosofisch geschoolden' vinden dit echt een lachertje.

Ik ga met u mee naar het vierde-eeuwse Milaan. Ambrosius heeft er diverse kerkgebouwen laten bouwen. Er is ook een klooster, door Ambrosius zelf gesticht. De kerken zijn goed gevuld, Ambrosius is een retorisch talent van de eerste orde. Er worden hymnen gezongen, door Ambrosius zelf gemaakt. *Veni, Creator, Spiritus*. De doopplechtigheden zijn geweldig. Na de doop, die in het zogenaamde baptisterium wordt voltrokken, komen de neophyten in witte klederen in optocht naar het Heilig Avondmaal. Ze zijn nu werkelijk leden geworden van de Kerk en maken van beide sacramenten op dezelfde ochtend gebruik. Een hoogtepunt.

We gaan verder naar het oostelijke Antiochië en zien de rede naar Chrysostomus op de preekstoel staan. Er zijn veel mensen.

neente Gods

Iedereen wil deze topredenaar wel beluisteren. Een chique boel. Dure kleren. Het Chi-Rho monogram is met prachtige stof in de kleding ingeweven. De dames dragen veel goud. Ze zijn opge-maakt. Ze hebben het goed. Chrysostomus preekt de navolging van Christus. Men vindt het maar zozo. Ach, voor de preek kom je misschien ook niet eens. Het is toch heerlijk om jezelf te showen in je peperdure kleren, indruk te maken op mannen en te laten zien dat je van hen bepaald onafhankelijk bent? Chrysostomus? Heeft een mooie woordkeus, daarvoor kom je toch ook? En verder? Wat hij zegt, heeft misschien wel wat.

We gaan even terug naar Rome. Hier woont de paus. De plaats-ervanger van Christus op aarde. De grote christelijke leider, die contacten onderhoudt met alle kerken in het Romeinse Rijk, direct of indirect. De belangrijkste kerkbestuurder, de man die geacht wordt zich op een bijzondere manier in te zetten voor de christelijke Kerk. Alom gewaardeerd en gerespecteerd. Een kerkelijke topfunctie, dat mag duidelijk zijn. Hiëronymus heeft deze job gemist omdat Ambrosius hem niet zag zitten. Het intellect was er wel, maar er is meer nodig dan alleen dat. Invoelingsvermogen, sociale intelligentie, tact, psychologisch inzicht, het hoort er allemaal bij. Een profielschets van meerdere kantjes, om het zo maar eens actueel te zeggen. Niet iedereen heeft het juiste profiel.

Nogmaals Milaan. In de kerk is een opgraving aan de gang. Het graf van twee martelaren komt in zicht. Ambrosius dankt God voor deze vreugdevolle en blijde dag. Er vinden wonderlijke genezingen plaats. De tijden van de apostelen lijken weer teruggekeerd. Het is alsof Christus Zelf bij deze opgraving aanwezig is. Er is intense belangstelling. Wat een ongelofelijke wonderen wil God toch werken!

Kunnen wij de orthodoxe kerk van vandaag vergelijken met de vroege kerk? Ik waag het om dit als onmogelijk te beschouwen. Een instituut dat bijna tweeduizend jaar de tijd heeft gehad om 'verder' te ontwikkelen, is niet meer hetzelfde als in het begin. Ik wil daarom gewoon eens openlijk zeggen dat ik het romantisch vind om de vroege kerk en de orthodoxe (protestantse) kerk onder dezelfde noemer te brengen. De huidige westerse kerken beschikken over een enorm bezit, prachtige kerkgebouwen, fraaie kerkorgels, duur meubilair, maar inhoudelijk gesproken ook over een pakket conventies waar de vroege kerk nog geen last van had. Paulus stond in Athene bij een klein altaartje met tien mensen te praten, met vijftien misschien. Er was geen kerkenraad bij. Er

was geen kansel met een Ravenstein-Bijbel uit 1637. Als het gaat om de prediking van Jezus Christus, de Verlosser van zondaren, dan denk ik dat de vroege kerk en de orthodoxe kerken waar Christus althans gepredikt wordt, echter zeker wel met elkaar te vergelijken zijn. Maar als het gaat om het standenleven van de door God wakker geschudde zondaar, met alle zieleroerselen 'die daarbij horen', inclusief roodbetraande ogen en een bekommerd 'geloofsleven', dan moet ik u helaas teleurstellen. Ook zijn er 'orthodoxe' kerken die bang zijn dat Christus te vrijmoedig aan de hoorder wordt voorgehouden. Of nog erger: het gaat helemaal niet meer over Christus, maar alleen maar over de totaal bedorven mens waar nooit meer iets goeds uit te voorschijn kan komen, die moet worden gekastijd door een afsnijdende prediking en niet meer is, ja sterker nog nog, veel minder is dan een dode hond en een zwarte mestkever. Zijn hiervoor ook parallellen aan te wijzen in de vroege kerk? Ik zeg uit de grond van mijn hart: Gelukkig niet. Ja toch! Cyprianus van Carthago. Die werd door zijn vijanden 'Coprianus' genoemd, wat mestkever betekent. Zover gaat voor mij dan ook de vergelijking.

Weet u wat ik ten slotte zeggen wil? Dat Christus zo goed is voor zondaren. En dat ik dagelijks vertroost wordt door de wetenschap dat die goedheid en liefde van Christus nooit veranderd is. In de vroege kerk zat die koek van conventies er nog niet aan, dat pokkenpakket op de buitenkant van het schip dat zo traag vaart. Mag ik nog even verder gaan? Vroeger haalden ze zo'n schip met tien centimeter pokken op z'n huid uit het water, zetten het in een dok, en haalden al die rommel eraf. En daarna voer zo'n schip zoveel beter. Dat is ook al een paar keer gebeurd met de kerk: in 1517 en in 1834 nog een keer. Maar zijn we niet hard toe aan weer een forse reinigingsbeurt van een schip dat zo langzaam vaart omdat we Christus niet meer horen? De typologie nam in de vroege kerk zo'n eminente plaats in. En nu? Waar gaat de prediking over? Mag deze bijdrage ertoe leiden dat Christus - zoals dat in de vroege kerk ook het geval was - weer in het middelpunt van de Kerk komt te staan en mag alles wat van Hem afleidt, verdwijnen! Dat is mijn bede en wens (Openb. 4:8-11).

Personalia

Drs. M.A. van Willigen (1962) studeerde Griekse en Latijnse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is docent klassieke talen aan het Stedelijk Gymnasium te Arnhem en docent Grieks aan de Christelijke Hogeschool Ede. Hij bereidt een proefschrift voor over Ambrosius de Ioseph.

Bericht van de onderwijswerkgroep

Dit cursusjaar lijkt voor het voortbestaan van de Onderwijswerkgroep cruciaal te worden.

In korte tijd moeten we afscheid nemen van onze voorzitter Piet Huizenga en van ons bestuurslid Pieter Verhoeve. Toenemende werkdruk maakt dat zij hun werk voor de onderwijstak van de Vereniging van Christen-Historici moeten beëindigen. Dat maakt de werk-groep wel erg klein en weinig slagvaardig. En dat juist nu de website in de lucht is (www.sgvo.nl), het recensiebeleid van onderwijskundige uitgaven opnieuw aandacht krijgt en de werkgroep plannen heeft een eigen onderwijsvisie te formuleren en die via *Transparant* aan u allen ter discussie voor te leggen.

Dat laatste krijgt heel concreet gestalte in dit bericht van de Onderwijswerkgroep. U kunt een aantal stellingen lezen over wat christelijk geschiedenisonderwijs zou moeten inhouden. We vragen u te reageren bij een van de onderstaande werkgroepleden. Ons doel is een kort document te vervaardigen dat verder richting kan geven aan de

activiteiten van de Onderwijswerkgroep. Gebruikt u de mogelijkheid om te reageren ook om aan te geven wat u van de Onderwijswerkgroep verwacht. Mogelijk vindt u de onderstaande stellingen erg idealistisch en zit u meer op de lijn 'Doe gewoon je werk, volgens de kerndoelen'. Wat u ook vindt, we zien met interesse uw reactie tegemoet. Naast de stellingen vindt u een didactische bijdrage, waarvan we hopen dat u die in uw lessen kunt gebruiken.

Rest ons om de collegae en broeders Pieter en Piet hartelijk te danken voor hun inzet voor de VCH en de Onderwijswerkgroep in het bijzonder. We zullen de onderlinge contacten zeker missen. We wensen jullie van harte Gods zegen toe in alles. Gelukkig zijn de gelederen van de Onderwijswerkgroep versterkt met collega Henk Tijssen van de Jacobus Fruytierscholen-gemeenschap. We hopen op een goede samenwerking.

Constant van den Heuvel cdvandenheuvel@rdnet.nl en
Klaas Tippe ktippe@rdnet.nl

Spelenderwijs geschiedenis leren

Collega Theo Mulder, docent geschiedenis en maatschappijleer op de Jacobus Fruytier scholengemeenschap, vestiging Uddel, heeft bij een aantal hoofdstukken van de methode Bronwijzer spellen ontwikkeld. Hieronder een toelichting: 'Eigenlijk was het belangrijkste doel meer variatie in de les. Ik begon met het taaie onderwerp *Bezwaren tegen de geest der eeuw* (Nederland in de 19^e eeuw; 2 havo/lyceum). De spelvorm lijkt op een soort ganzenbord met vragenkaartjes. De leerlingen ontwerpen het spel. Bij bepaalde vakjes moeten vragen gesteld worden over de lesstof. Ik heb dit principe ook toegepast bij onderwerpen als Koude Oorlog en Indonesië. In principe is de werkvorm geschikt voor elk niveau. Je moet alleen de complexiteit van de vragen wat aanpassen.' Mulder erkent dat het gevaar groot is dat alleen kennis wordt getoetst en geen vaardigheden. Toch kan het ook anders: 'Bij het spel over *Bezwaren tegen de geest der eeuw* gaat het om inleving in de huid van een liberaal, een socialist, een rooms-katholiek of een protestant. Leerlingen moeten afhankelijk van wie ze zijn in het spel de consequenties overzien van bijvoorbeeld de grondwet van 1848.' Theo Mulder moest in het begin wel wat organisatorische kinderziektes overwinnen, maar heeft gemerkt dat de betrokkenheid van de leerlingen door deze werkvorm is vergroot. 'Iedereen heeft een aandeel in zo'n opdracht. Via het logboek komt de taakverdeling naar voren.' Voor meer informatie over deze aanpak die niet specifiek methodegebonden is, kunt u terecht bij T.P.A. Mulder, e-mail: Mul@jfsg.nl.

Kwartetten met klas 2 BL/LWOO

Het enthousiasme van collega Theo Mulder heeft meerdere leden van de geschiedenissectie op de Fruytier inmiddels aangestoken. Hieronder een opdracht voor 2BL/LWOO om een kwartetspel te ontwerpen over de Tweede Wereldoorlog. Vanwege de beschikbare ruimte is de inleiding weggelaten.

Werkwijzer:

- Stap 1: Eerst maak je een groepje van drie of vier personen.
Stap 2: Bedenk per persoon twee onderwerpen die jou interesseren. Dus per groep kies je zes of acht onderwerpen waar je iets mee gaat doen. Zorg ervoor dat je wel

verschillende onderwerpen kiest, zodat je echt zes of acht verschillende thema's hebt en niet twee dezelfde binnen een groep. Voorbeeld: Jan kiest *De NSB en Het leven van Hitler*, dan kiest Piet twee andere onderwerpen.

- Stap 3: Informatie zoeken in de mediatheek, thuis, op internet, enz. Dat lijkt moeilijk, maar het valt erg mee. Er zijn heel veel boeken over de Tweede Wereldoorlog verschenen. Neem zoveel mogelijk materiaal mee.
Stap 4: Per onderwerp maak je vier vragen en antwoorden. Schrijf of typ deze netjes over op een A4-tje. Laat deze vragen goedkeuren door je docent voordat je verder

Stellingen

UITGANGSPUNTEN

1. Alle christelijk onderwijs dient ertoe om het Koninkrijk van God te bouwen..
2. Christelijk geschiedenisonderwijs is vorming.
3. Christelijk geschiedenisonderwijs heeft er toe bij te dragen dat jongeren hun hoop op God stellen, Zijn daden niet vergeten en Zijn geboden bewaren.
4. Christelijk geschiedenisonderwijs heeft aandacht voor de rol van Israël en de kerk in de wereldgeschiedenis.
5. Christelijk geschiedenisonderwijs maakt geen scheiding tussen kerk- en wereldgeschiedenis.
6. Christelijk geschiedenisonderwijs houdt zich niet in de eerste plaats bezig met de geschiedenis van Israël en de kerk, maar benadert de geschiedenis holistisch met als motor de geestelijke strijd.
7. Christelijk geschiedenisonderwijs ziet het zelfgetuigenis van christenen in het verleden over Gods aanwezigheid in hun leven als meer dan een subjectieve zaak, maar ziet daarin ook een glimp van goddelijke leiding in de historische realiteit.

Christelijk geschiedenisonderwijs claimt God niet voor de eigen traditie of voorouders en doet recht aan de gestorvenen (ook de booswichten).

Christelijk onderwijs laat de vraag naar Gods leidende hand niet onbesproken.

Christelijk geschiedenisonderwijs geeft leerlingen inzicht in de hedendaagse maatschappij en biedt hen handvatten om als 'burger van twee rijken' te functioneren

DE DOCENT

11. De christelijke geschiedenisdocent kan, zoals ieder christen, zijn werk pas goed doen als er een persoonlijke betrokkenheid op Jezus Christus als Zaligmaker en Heer van alle dingen.
12. De christelijke geschiedenisdocent beheerst zijn vak en houdt de vakontwikkelingen bij.
13. De christelijke geschiedenisdocent ziet zijn leerlingen niet als toevallige passanten, maar gebruikt zijn vak om leerlingen te vormen tot mensen voor wie de bovengenoemde uitgangspunten wezenlijk zijn.
14. De christelijke geschiedenisdocent ziet didactiek als middel en niet als doel.
15. De christelijke geschiedenis docent heeft nadrukkelijk aandacht voor de joods-christelijke wijze van kennisoverdracht, zoals het verhaal en onderwijsleergesprek.
16. De christelijke geschiedenisdocent is bereid samen met collega's te investeren in gezamenlijke groei in bovengenoemde uitgangspunten

DE VERENIGING VAN CHRISTEN-HISTORICI

17. Een Vereniging van Christen-Historici zonder nadrukkelijke aandacht voor onderwijs heeft een van haar belangrijkste leden geamputeerd
18. De Onderwijswerkgroep van de VCH vormt een inspirerend trefpunt (via *Transparant*, website en bijeenkomsten) voor christelijke geschiedenisdocenten.
19. De Onderwijswerkgroep zoekt naar wegen om ons verstaan van de geschiedenis en de gevolgen daarvan voor de inrichting van het onderwijs in te brengen in de vakdiscussies (stofomschrijving examens, vervaardiging methodes, contacten VGN).

gaat. Je hebt uiteindelijk per groep dus vierentwintig of tweeëndertig vragen en antwoorden. Zoek bij elke vraag en antwoord een illustratie of maak er zelf één.

Stap 5: Maak kartonnen kaartjes van ± 8 bij 5 cm. Bovenaan zet je het onderwerp (bijv.: de NSB). Daaronder zet je de eerste vraag (bijv.: Hoe heette de leider van de NSB?) Vervolgens plak of teken je een illustratie. Het antwoord zet je dikgedrukt of in een andere kleur onder het plaatje. Daaronder komen de drie andere antwoorden van het onderwerp.

Stap 6: Maak een leuk opbergdoosje en versier deze met illustraties over de Tweede Wereldoorlog.

Stap 7: Per les houden jullie bij wie wat heeft gedaan en welke afspraken jullie hebben gemaakt voor de nieuwe les.

Becijfering

Het cijfer telt mee als repetitie.

- Goede vragen en antwoorden:	3 punten
- Goede en mooie illustraties:	3 punten
- Samenwerking:	2 punten
- Logboek:	2 punten

Favorieten

Vanzelfsprekend is deze keer, net als het grootste gedeelte van de artikelen in dit nummer van *Transparant*, de websiterubriek gewijd aan het verre verleden dat doorgaans gemakshalve 'Oudheid' genoemd wordt. Is via zo'n moderne techniek als het internet wijzer te worden over zo'n ver verleden? Voor wie geen problemen heeft met het lezen van Engelstalige teksten luidt het antwoord op die vraag ronduit bevestigend.

- door Mariëtte van Selm -

Wie wijzer wil worden over een periode die met een weids begrip als 'Oudheid' wordt aangeduid, doet er verstandig aan een perfectionistisch streven naar volledigheid overboord te zetten en zich bij het zoeken naar informatie te specialiseren op een onderwerp of regio. Een uitstekend startpunt voor de zoektocht is het *Internet Ancient History Sourcebook* op <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook.html>. Wie al weet dat hij zich op het vroege jodendom wil richten, kan direct door naar het *Internet Jewish History Sourcebook* op <http://www.fordham.edu/halsall/jewish/jewishsbbook.html>.

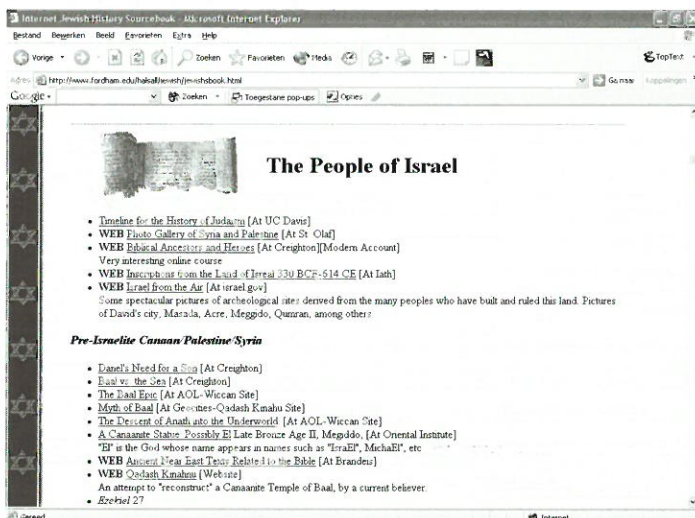
Beide websites – en er zijn ook sites voor de middeleeuwen en de moderne geschiedenis – bieden ten behoeve van gebruik in het onderwijs een verzameling adressen van op internet beschikbaar bronnenmateriaal aan. Tot dat

bronnenmateriaal rekenen de samenstellers van de collectie Oude Geschiedenis niet uitsluitend (vertaalde) teksten, maar vanwege het belang dat kunst en archeologie voor de geschiedbeoefening met betrekking tot deze periode hebben, ook video- en audiomateriaal. De gebruiker van deze site(s) dient wel in gedachten te houden dat vanwege copyrightbepalingen alleen verwezen kan worden naar vertalingen die langer dan 75 jaar geleden werden gepubliceerd, en dat voor onderwijsdoeleinden in sommige gevallen recentere vertalingen geschikter zullen zijn. De verzameling links is geografisch geordend, terwijl binnen elke regio een ordening naar onderwerp is aangebracht. Onder het opschrift 'Major Historians' wordt bij elke regio verwezen naar online beschikbare (vertalingen van) teksten van geschiedschrijvers als Thucy-

dides, Herodotus, Tacitus, Livius en Josephus. Naar Herodotus gaat ook de eer van een eigen verzamelingsite: <http://www.isidore-of-seville.com/herodotus/index.html> biedt een mooi vormgegeven en netjes geordende verzameling adressen van andere websites die op de één of andere manier met hem te maken hebben.

Flavius Josephus doet, in elk geval als het gaat om vertegenwoordigd zijn op internet, voor Herodotus niet onder: in het kader van uitgave van een nieuwe serie van commentaren en vertalingen van het werk van Josephus door de Leidse uitgeverij Brill is <http://josephus.yorku.ca/index.htm> online gebracht. Helaas heeft de maakster van deze website geen rekening gehouden met bezoekers met een computerscherm met een hoge resolutie, waardoor op hun scherm een verticale zwarte balk aan de rechterkant van het scherm de tekst onleesbaar maakt. Wie niettemin de uitvoerige verzameling websites in de rubriek 'Research Tools' – onderverdeeld in 'Texts and translations', 'Bibliographies, articles, and reviews', 'Introductions to Josephus', 'Josephus and Archaeology' en 'Related Resources' – wil raadplegen, doet er goed aan de tekst even te kopiëren naar een tekstverwerkingsprogramma.

Tot slot, na de buitenlandse verzamelwoede, nog een website van eigen bodem: op <http://www.livius.org/home.html> is de website te vinden van Jona Lendering, docent Oude en Nederlandse geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. De site biedt korte Engelstalige artikelen van Lenderings eigen hand over personen en gebeurtenissen uit de geschiedenis van het oude Griekenland, Rome, Perzië, Judea, Mesopotamië, Anatolië, Carthago en Egypte. Wie met een onderwerp wil kennismaken of zijn kennis wil oprispen, kan zijn hart ophalen, terwijl een uitgebreid foto-archief laat zien wat er heden ten dage nog aan sporen terug te vinden is.

- door Gerard Raven -

t/m 9 mei

Della Robbia. Geglazuurd terracotta en beelden uit de Italiaanse Renaissance. Kunstwerken gemaakt door de familie Della Robbia uit de 15^e en vroege 16^e eeuw, in de collectie van het Louvre. Zie foto in het vorige nummer. Bijbels Museum, Herengracht 366, Amsterdam, (020) 624 24 36 en 624 83 55, www.bijbelmuseum.nl, ma-za 10-17, zo-chr. feestd. 13-17.

t/m 30 mei

Oogstrelend schoon. Van historische Apeldoornse wasserijen tot moderne kunst over de thema's reiniging, loutering en purificatie. Openingsexpositie van het Apeldoorns Museum (voorheen het Historisch Museum Apeldoorn en het Van Reekum Museum voor moderne- en hedendaagse kunst), Raadhuisplein 8, Apeldoorn (ingang Marktzijde, parkeergarage Marktplein), (055) 5788429, www.apeldoornsmuseum.nl, di-za 10-17 uur, zo 13-17 uur.

t/m 11 juli

Nederlanders en hun kerk in Sint-Petersburg. Herinneringen aan avonturiers. Leven en werk van de Nederlandse kolonie 1704-1927. Museum Catharijneconvent, als boven.

t/m 29 augustus

Ikonen: het goddelijke verbeeld. Ruim 100 ikonen uit privé-collecties naar aanleiding van een nieuwe schenking. Museum Catharijneconvent, Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, (030) 231 72 96, www.catharijneconvent.nl, rondleidingen 231 38 25 (9.30-12.30); di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17.

t/m 29 augustus

Joodse identiteit in hedendaagse architectuur. Vijftien internationale voorbeelden van de nieuwe trend om joodse gebouwen duidelijker te laten spreken, zoals synagogen en musea. Met videoportretten en catalogus. Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam, (020) 625 42 29 en 626 99 45, www.jhm.nl, dagelijks 11-17.

t/m 12 september

Urban islam. Zie Aangelicht. KIT Tropenmuseum, Linnaeusstraat 2, Amsterdam, (020) 568 82 15, www.urbanislam.nl (ook interactief), dagelijks 10-17 uur.

28 mei-31 oktober

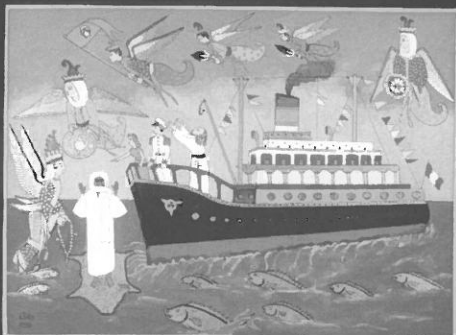
Everybody is a stranger somewhere. Reizende internationale tentoonstelling van Euroclio (18 Europese historische musea) over migranten, waarbij koffers elk een ander verhaal vertellen. Met evenementenprogramma. Bijbels Museum, als boven.

t/m 2 november

Remember me. Een 'gevoelige' tentoonstelling over de rituelen en gebruiken waarmee Nederlanders hun overleden dierbaren herinneren. Bijbels Openluchtmuseum, Profetenlaan 2, 6564 BL Heilig-Landstichting (Nijmegen), (024) 382 31 10, reserveren rondleidingen (024) 382 31 12 (bereikbaar ma, wo, vr 9-12), dagelijks 10-17 uur (20 maart-2 november dagelijks 9-17.30), www.bijbelsopenluchtmuseum.nl.

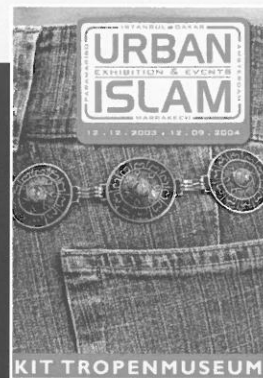
Aangelicht

Het Bijbels Openluchtmuseum heeft nieuwe groepsarrangementen in de aanbieding. Verrassende ontmoetingen is een rondleiding langs jodendom, christendom en islam, en met een werkgroep zelf in oosters schrift op papyrus schrijven. Pelgrimeren dichtbij huis is een voetreis lang christelijke monumenten in het park. Ook te boeken met lunch.

Sjeik Amadou Bamba bidt op zee, staand op een schepenwacht. Bamba was een Senegalese soefi-heilige uit de 19e eeuw. Schilderij op glas door Babacar Lô (geb. 1929).

Urban islam in KIT Tropenmuseum is een interactieve tentoonstelling over alledaagse vraagstukken voor islamieten. In het midden van de expo maak je kennis met de basisprincipes van hun godsdienst. Daarna komen vijf jongeren aan het woord uit Amsterdam, Dakar (Senegal), Istanbul, Marrakech (Marokko) en Paramaribo. Jammer dat Jakarta daarbij niet wordt genoemd, de stad die Nederland vanuit het koloniale verleden zo goed kent en nog altijd het toneel is van religieuze tegenstellingen. De tentoonstelling is niettemin een interessante verbeelding van de heel verschillende rollen van de islam in deze steden en in het leven van de vijf jongeren. In 'Amsterdam' vind je ook een meningenpodium, die de bezoeker helpt een mening te vormen over actuele discussiepunten. Denk bijvoorbeeld aan het dragen van een hoofddoek, make-up en aan eten. De tentoonstelling speelt zo ook op een leuke manier in op westerse vooroordelen over de islam. Met uitgebreid evenementenprogramma als lezingen en debatten. Zie hiervoor internetpagina. De discussiefora trekken overigens weinig belangstelling; toen de tentoonstelling twee maanden stond zag ik hier nog geen enkele reactie!

Historische romans

Paul Maier
De brand van Rome. Historische roman

Zoetermeer: Mozaïek 2001
 480 blz., € 21,50

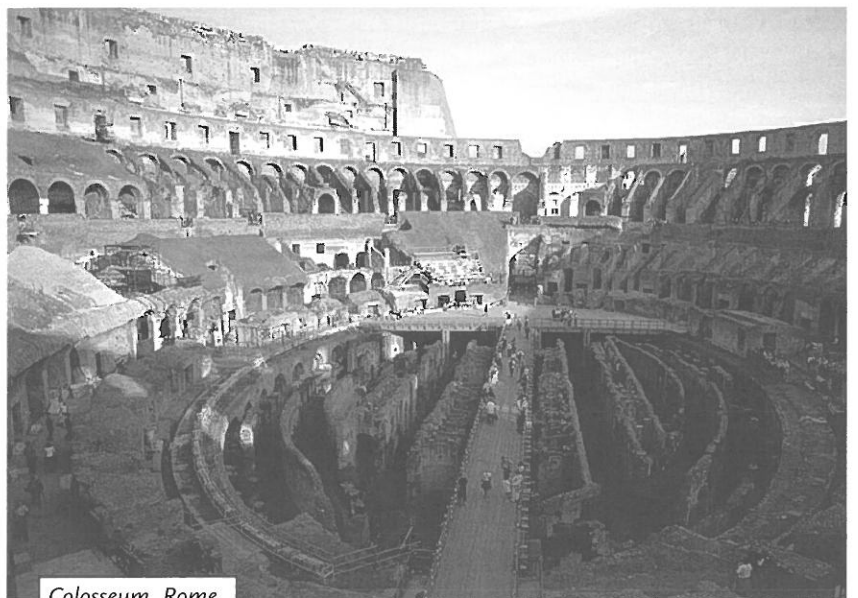
De populariteit van de historische roman in Nederland haalt het niet bij die in het buitenland. Komt daarin een kentering? Dat valt niet uit te sluiten. Werd dit genre in ons land omstreeks 1970 in de fraaie letteren nagenoeg alleen beoefend door Hella Haasse en Theun de Vries, aan het eind van de twintigste en in de eenentwintigste eeuw heeft dit duo gezelschap gekregen van onder andere Willem Brakman, A. Alberts, Helene Nolthenius, Margriet de Moor, Nelleke Noordervliet en Thomas Rosenboom.

In – wat we noemen – de minder fraaie letteren heeft het genre van de historische roman in Nederland vooral verspreiding gekregen door auteurs als bijvoorbeeld Jo van Ammers-Kuller en Hanny Alders. Nog weer een andere categorie betreft de vertaalde historische romans. In het buitenland is op dit gebied een bijna onuitputtelijke voorraad aanwezig.

Uitgeverij Mozaïek heeft uit deze voorraad een gelukkige greep gedaan. De afgelopen jaren verschenen de romans *De brand van Rome* en *Pontius Pilatus* van de Amerikaanse hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Western Michigan University van Kalamazoo, Paul Maier.

In beide romans staat het vroege christendom centraal. Maier beoogt de eerste eeuwen na Christus voor zo veel mogelijk mensen toegankelijk te maken. Dat doel is in ieder geval bereikt. Vooral in Amerika zijn de reeds in respectievelijk 1968 (*Pontius Pilate*) en in 1981 (*The flames of Rome*) verschenen romans bestsellers geworden. Maar ook in Nederland hebben de boeken een ruim lezerspubliek getrokken.

In *De brand van Rome* (vertaling in 2000) beschrijft Maier hoe het christendom Rome bereikt en waarom keizer Nero de kerk na de grote brand van 64 zo verschrikkelijk vervolgt. Het Rome van voor de brand wordt eveneens zeer uitvoerig beschreven. De trefwoorden uit deze periode zijn het decadente en hedonistische leven in de wereldstad, met de corrupte politiek, vol van intriges en machtswellust, van de keizers en hun adellijke klik. Het leven van de christenen staat in alle opzichten haaks hierop. Het is hetzelfde beeld dat oprijst als uit de wereldberoemd geworden roman van de Poolse Nobelprijswinnaar Hebryk Sienkiewicz: *Quo Vadis*. Niet voor niets zei de Amerikaanse auteur ooit dat Sienkiewicz zijn grote voorbeeld is dat hij wil navolgen.

Colosseum, Rome

In *Pontius Pilatus* wordt de geschiedenis van hét beslissende moment aller tijden, de kruisiging van Christus, beschreven tegen de achtergrond van het politieke wespennest van de keizertijd, vol van verraderlijke complotten. Een grotere tegenstelling tussen mensen die naar het vlees wandelen en Christus die in geest en Waarheid wandelde en handelde, is nauwelijks denkbaar.

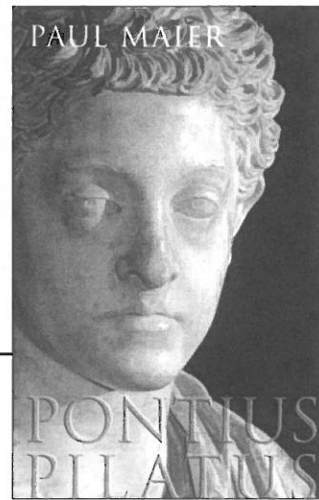
Zeer opvallend is de lijst met eindnoten, de verantwoording en de literatuurlijst waarvan beide romans vergezeld gaan. Het tekent de aanpak van de auteur. Het populaire en het wetenschappelijke mogen in zijn romans niet met elkaar in tegenspraak zijn. Alle personen in *De brand van Rome* en *Pontius Pilatus* zijn historisch en de gebeurtenissen in de romans mogen niet in strijd zijn met de historische feiten. Het mag gezegd worden dat de auteur hierin geslaagd is. Bovendien worden we – en hierin zie ik de grote verdienste van de beide boeken – ingeleid in het turbulente Romeinse leven in de eerste eeuw. Je ruikt als het ware de drank en proeft de exuberante spijzen van de tafels van de toenmalige groten der aarde. De lezer bekruipt soms een gevoel van walging bij de beelden die opgeroepen worden, wanneer het bonte leven van de keizers met de aan hen gelieerde families en partijen geschilderd wordt. Wel is het vooral de bovenlaag van de samenleving waarvan we het leven mee beleven. De gevoelens en levenswerkelijkheid van het volk, de grote massa, zij die in het donker staan om met Bertold Brecht te spreken, is niet zo veel meer dan stofferering van de achtergrond van de machthebbers van die eeuw.

Toch is met het uitspreken van waardering voor het streven van de auteur zijn grote kennis van de Romeinse en joodse wereld op een bijzonder leesbare te delen met een breed publiek, niet alles gezegd.

De enorme historische verantwoording door middel van de bronvermelding en literatuurlijst kan niet verhelen dat de auteur toch een heleboel zelf heeft ingevuld. Het duidelijkste bewijs daarvoor is de roman over Pontius Pilatus. Over hem hebben we heel weinig historische gegevens. De meest basale staan in de Bijbel. Toch schrijft Maier een boek over hem en zijn vrouw van 400 bladzijden. Natuurlijk doet het historisch onderzoek dienst om een tijdsbeeld op te roepen. Maar dat Pilatus plaatsvervangend commandant van de pretoriaanse garde is geweest, is niet met de feiten te staven. En dat hij alle in het boek genoemde historische personen ook werkelijk ontmoet heeft, is evenmin zeker.

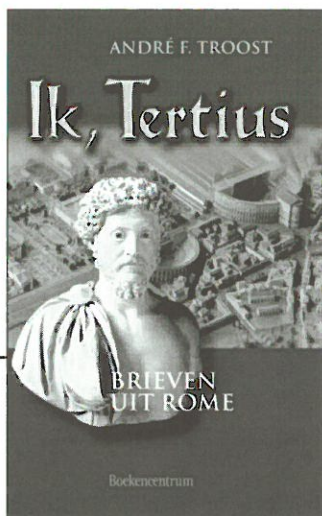
Dat geldt ook voor het grote onderwerp in zijn andere roman. De meeste wetenschappers veronderstellen dat Nero de brand zelf aangestoken heeft. Maier wijkt daarvan af, op goede gronden mijns inziens, maar ook voor de werkelijke toedracht van de brand zoals Maier die schetst, bestaat geen overtuigend bewijsmateriaal. Af en toe tast het voortvarende verhaal de diepgang aan. De tekening van de apostel Paulus in de roman van Maier haalt het mijns inziens niet bij die van bijvoorbeeld Petrus in *De grote visser* van Douglas. De persoon van Pontius Pilatus krijgt ook geen werkelijk diepgang, maar het is de vraag of dat aan Maier ligt. Weten we – ook na deze roman – eigenlijk wel echt wie de persoon is achter de overbekende feiten uit de evangeliën? In elk geval blijft de persoon van Pilatus in de roman van Maier wel geloofwaardig. Maar het is vooral het geschilderde beeld van de historische en culturele context van de Romeinse tijd, waarin het christendom landt, waarmee Paul Maier het grote publiek een dienst bewezen heeft.

Ton van der Schans

Paul Maier
Pontius Pilatus. Historische roman

Zoetermeer: Mozaïek 2001
424 blz., € 19,90

André F. Troost
Ik, Tertius. Brieven uit Rome

Zoetermeer: Boekencentrum 2003
 190 blz., € 19,50

Paulus' Romeinenbrief door de ogen van zijn secretaris Tertius Livius

De doodzieke schrijver Tertius, Paulus' voormalige secretaris, gebruikt zijn laatste levenskracht om nog één keer een uitgebreide brief te schrijven aan zijn neef Justus. Naast hem ligt een andere brief, die van de jood Paulus aan de christelijke gemeente te Rome. Terwijl Tertius op hoge leeftijd zijn neef in Gallië schrijft, laat hij de inhoud van Paulus' brief nog één keer tot zich doordringen.

Dat is kort gezegd de kwintessens van dit boek. Het boek bevat theologische beschouwingen tegen de historische achtergrond van de stad Rome en de vervolging van de christenen tijdens de regering van keizer Nero. Door de stijl van schrijven maakt Troost de brief aan de Romeinen toegankelijk voor een groter publiek. Hij brengt alle belangrijke theologische onderwerpen uit de brief aan de orde.

Het is goed dat zijn boodschap klinkt in onze samenleving, die veel overeenkomsten vertoont met de laat-antieke samenleving van Rome en Athene. Daarom vragen de historische achtergronden uit het boek om enige nuance-

ring. De Pontifex Maximus was, volgens Troost, een hogepriester, die samen met de Vestaalse maagden verantwoordelijk was voor de offerdiensten op de Palatijn. Als dit gezegd wordt, dan verbleekt de betekenis van deze met name politiek-religieuze functie. Het was namelijk een specifieke titel die werd gegeven aan alle Romeinse keizers. Het was een benaming die werd overgenomen uit de oosterse religies. Vooral denkbeelden die in de loop van de tijd waren geabsorbeerd door het expanderende Romeinse Rijk. Deze functie had voor de Romeinen vooral een ideologische bedoeling: het uitstralen van de Pax Romana en een eenheid in politiek en religie. Daarom keerde de apostel Paulus zich zo sterk tegen de keizercultus. Voor hem zit de Kurios niet op het Palatijn in Rome, maar als eeuwige Pontifex Maximus aan de rechterhand van de Dominus Dei. Die afwijzing klinkt, naar mijn mening, in de Romeinenbrief veel radicaler, dan uit het hoofdstuk over de Vestaalse maagden blijkt.

Als Troost het heeft over de keizer als

Forum Romanum, Rome

princeps, dan vertaalt hij deze titel met ons hedendaagse woord 'prins'. Dat ligt inderdaad goed in het gehoor, maar het doet beslist geen recht aan de tijd waarin dit woord zijn diepe historische lading heeft gekregen. Tijdens het Principaat, de eerste periode van de Romeinse keizertijd, vormden de keizers en hun familie de top van de sociale pyramide. Zij waren als keizer de eerste onder de senatoren. Tijdens bijeenkomsten van de senaat werd hen als eerste om een mening gevraagd. 'Princeps' was geen onderdeel van de keizerlijke titulatuur zoals de toevoeging *Imperator*. Het had, evenals *Pontifex Maximus*, een ideologische bedoeling. De keizers waren namelijk veel te bang dat zij hetzelfde lot zouden ondergaan als Julius Caesar, die zich koning noemde en om die reden werd vermoord door de senatoren. De naam *Princeps* was in wezen verhullend taalgebruik dat keizer Augustus introduceerde om de gevoeligheden aan de kant van de elite weg te nemen. Het begrip werd vooral gebruikt om voorgoed een einde te maken aan de periode van de burgeroorlogen.

De kennis van Troost over de Romeinse militaire geschiedenis vraagt ten slotte nog om een bijstelling. Julius, de neef van Tertius, diende in het Romeinse leger. Hij was legioensoldaat in het Romeinse Gallia, en geen 'legionair' zoals de auteur vermeldt in hoofdstuk 12 van het boek. Dat klinkt mij erg eigentijds in de oren. Het doet mij eerder denken aan een soldaat uit het Franse vreemdelingenlegioen. In de keizertijd bevatte een legioen op zijn minst 6000 zwaar bewapende infanteristen en ongeveer 200 cavaleristen. Uit de vakliteratuur blijkt dat de Romeinse burgers bij hoge uitzondering 20-25 jaar dienden in de legioenen. Dankzij de hervormingen van consul Gaius Marius (156-86 voor Chr.), die het Romeinse

leger ingrijpend reorganiseerde tot een beroepsleger, kwam het er in de praktijk op neer dat zij 4 tot 6 jaar legioensoldaat waren. Dat had vooral te maken met het beheer en onderhoud van de *latifundia* die de beroepssoldaten als beloning voor bewezen diensten van de keizer hadden ontvangen.

Als Troost schrijft over consul Cassius, die als legaat commandant is van een legioen, dan bedoelt hij waarschijnlijk dat Cassius als consul opperbevelhebber van alle legioenen was en grote invloed uitoefende op het buitenlands beleid. Het valt mij sterk op dat Troost in zijn boek meerdere keren gebruik maakt van Romeinse begrippen die voornamelijk stammen uit de vijfde en vierde eeuw voor Christus en niet uit de eerste eeuw na Christus. De keizertijd is immers in allerlei opzichten een totaal andere periode dan die van de Romeinse Republiek.

Ik adviseer de lezer (en de auteur) om enkele boeken als inspiratiebron te gebruiken voor de historische achtergrond van zijn verhaal. Dit zijn vooral: F.G. Naerebout en H.W. Singor, *De Oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, W.A. Meeks, *The first urban Christians* en E.N. Luttwak, *The grand strategy of the Roman Empire*. Deze boeken vormen een wezenlijke aanvulling op de literatuurlijst die achter in het boek wordt genoemd.

Samenvattend kunnen we stellen dat de lezer zich 'door de ogen en pen van Tertius een boeiend beeld vormt van het leven van christenen te Rome in de eerste eeuw'. Tegelijkertijd passeren alle hoofdstukken uit de brief van Paulus aan de Romeinen, een brief die in de geschiedenis van de Kerk veel teweeg heeft gebracht.

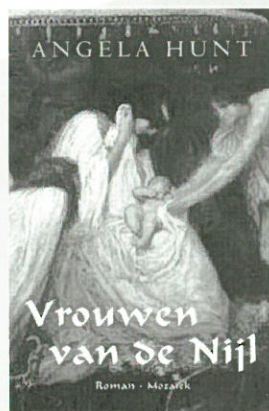
Kees Hoogendijk

Romans van Mozaïek

Angela Hunt
Vrouwen van de Nijl

Aangrijpende roman over de drie vrouwen in het leven van Mozes: zijn moeder Merytamon, zijn zus Mirjam en zijn vrouw Sippora

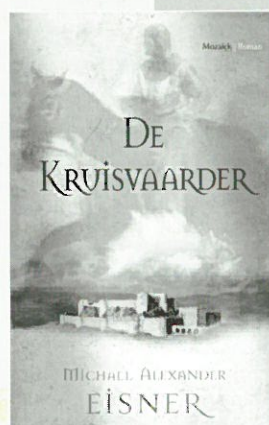
424 blz., € 18,90

Michael Eisner
De kruisvaarder

Een razend spannende roman waarin je beeld van de kruistochten op niet al te zachtzinnige manier wordt bijgeschaafd

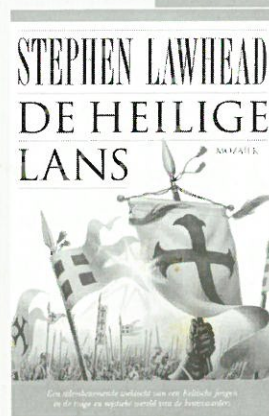
360 blz., € 17,90

Stephen Lawhead
De heilige lans

Een adembenemende zoektocht van een Keltische jongen in de ruige en mystieke wereld van de kruisvaarders

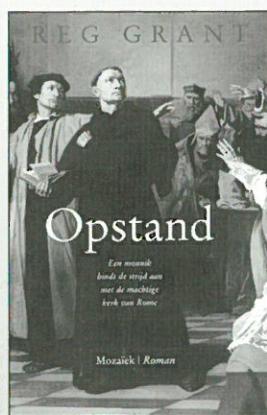
512 blz., actieprijs: € 15,00

Stephen Lawhead
Het zwarte kruishout

Voortzetting van de heroïeke vertelling die in De heilige lans begon – het verhaal van een nobile Schotse familie ten tijde van de kruistochten

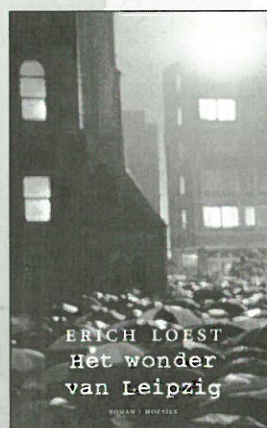
457 blz., € 22,50

Reg Grant
Opstand

Een monnik bindt de strijd aan met de machtige kerk van Rome

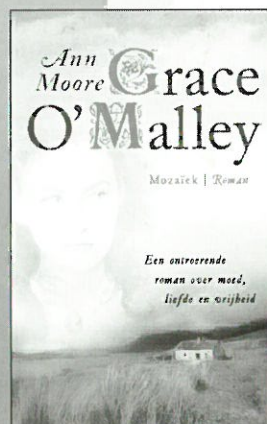
460 blz., actieprijs: € 14,00

Eric Loest
Het wonder van Leipzig

Meeslepende roman over het Duitsland ten tijde van de Wende

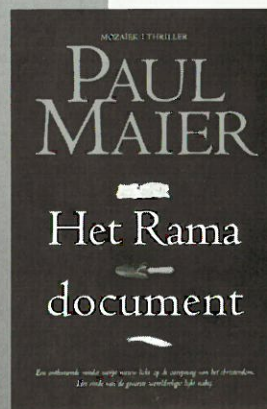
230 blz., actieprijs: € 15,90

Ann Moore
Grace O'Malley

Fascinerende geschiedenis van een Ierse arbeidersdochter en het Ierse volk in de negentiende eeuw

500 blz., € 21,50

Paul Maier
Het Rama document

Spannende roman over een archeologische vondst die de wereld op z'n kop zet

320 blz., € 9,90

UITGEVERIJ **Mozaïek**

Verkrijgbaar bij boekhandel en www.uitgeverijmozaiek.nl